

PREHRAMBENA INDUSTRIJA

"Od svih industrijskih grana Vojvodine prehrambena je industrija najvažnija u svakom pogledu, jer se visoko iznad drugih izdiže kako brojem preduzeća, koji je predstavljaju u količinama koje se proizvode - tako i po vrijednosti i važnosti tih produkata."¹

Situacija u Subotici je bila slična, mada ovde preduzeća iz ove grane nisu imala takvu izraženu dominantnu poziciju. U okviru ove industrijske grane, mogu se razlikovati sledeće vrste delatnosti: Klanice i za preradu mesa, za konzerviranje i preradu ribe, mlinovi, za poslove semenarske struke, za izradu čokolade i bombona, za izradu soda vode i leda. (Preduzeća za proizvodnju špiritusa, skroba, iako su bazirana na preradi poljoprivrednih sirovina, prikazana su hemijskoj industriji, pošto su njihovi proizvodi više namenjeni u druge svrhe a ne ishrani.)

KLANIČNA INDUSTRIJA

U okolini Subotice tradicionalno je bilo dobro razvijeno stočarstvo kao prirodna nadgradnja zemljoradnje. Sama činjenica da je postojala sirovinaska baza, uz druge preduslove, uslovlila je i razvoj klanične industrije u Subotici, od druge polovine XIX veka.

"U Jugoslaviji, posebno pak u Vojvodini, postojala je vanredno povoljna sirovinaska osnova za razvoj klanične i konzervne industrije, kao agrarne industrije koja je trebalo da bude značajan činilac. Međutim, ne samo da se ova industrija nije razvijala, nego i ona koja je postojala vegetirala je i radila sa smanjenim kapacitetima."²

O krizi, koja je nakon prvih posleratnih godina, zahvatala ovu granu, svedoče i podaci o velikom izvozu žive stoke, na mesto prerađevina. I iz Subotice se vršio masovan eksport stoke. Tako je, samo za jedan dan, jula 1923. godine (po "Severnoj pošti") izvezeno 14 vagona svinja i volova.³ Tokom 1935. godine izvezeno je 4105 vagona debelih svinja u Beč, Prag i Berlin.⁴

Broj mesara i kobasičara je 1937. godine iznosio - 118 (pekara i poslastičara je bilo 102 ukupno).⁵ Pored gradske klanice, koja je bila u svrsi opsluživanja domaćeg stanovništva, postojale su još i ove klanice i pogoni za preradu mesa.

"HARTMAN I KONEN D.D."

U privrednoj prošlosti ovih krajeva, jedna klanična, eksporterska firma, zauzimala je izuzetno istaknut i važan položaj. Njeni osnivači i uzak krug akcionara, imali su značajne uloge i u javnom, društvenom životu grada. Reč je preduzeću koje je polovinom osamdesetih

¹ Stanojlović, nav. delo, st. 15

² Avramović, nav. delo, st. 165, 166.

³ "Severna pošta", 11.7.1923. Prihod od carine za tu izvezenu stoku je bio 200 000 dinara.

⁴ Izvezeno je i 12 000 vagona jabuka. "Smotra", 17.1.1936. Izvoz je u periodu od oktobra do decembra 1937. godine iznosio: u Austriju, 25 v. svinjskog mesa, 112 v. tovnih svinja, 50 v. zaklane živine, u Nemačku, 20 v. tovnih svinja, 12 v. svežeg mesa, 15 v. zaklane živine, 19 v. svinjske masti, 5 v. mesa od divljači, u Englesku, 44 v. živine, u Čehoslovačku, 18 v. radnih konja, 48 v. tovljenih svinja, u Italiju, 1 v. soljene slanine, u Mađarsku, 29 v. konja za klanje, itd IAS, F:57. 8267/1937.

⁵ IAS, F:57.199/1937

godina XIX veka započelo sa radom kao trgovačko društvo, da bi uskoro bilo pretvoreno u deoničko društvo pod imenom "**Hartmann és Conen r.t.**", a u istom obliku, kao akcionarsko društvo, uz izmene imena, nastavilo sa postojanjem i u čitavom međuratnom, čak i ratnom periodu, da bi od 1945. godine prešla u državnu svojinu i od 1946. godine ponelo ime "**29. Novembar**".

O posledicama presudnih, burnih i naglih istorijskih događanja na ovim prostorima, koje su se poigravale sa sudbinama mnogih naših sugrađana, a koja su se sažela u nepuna 3 desetleća, od sloma Monarhije i ulaska u novu južnoslovensku državu - 1918. godine, preko početka rata i ponovnog pripajanja Mađarskoj - 1941, do uspostave novih komunističkih vlasti 1945. godine, pisalo se i u lokalnoj historiografiji mnogo - sa raznih aspekata. Put od uspešnih, bogatih i u društvu priznatih industrijalaca, akcionara, do "državnih neprijatelja", kojima se za kaznu oduzimaju kuće, imanja, fabrička postrojenja, samo govori o dubini socijalnih potresa koji su se i na ovim subotičkim prostorima dešavali po završetku Drugog svetskog rata.

Dve generacije Hartmanovih i Konenovih, od osamdestih godina XIX veka, do 1945. godine, učestvovalo je, čineći okosnicu firme, u izgradnji velike eksporterske klanične fabrike. Prateći njihove živote i sudbine, ocrta se i rad i delovanje firme. Od očeva, *Rafaela Hartmana (Rafela Hartmann)* i *Vilima Konena (Conen Vilim)*, preduzimljivih naseljenika u tadašnju "Szabatku", koji su uspeali da steknu veliku ličnu imovinu ali i zauzmu visoke položaje na lestvicama tadašnjeg građanskog društva, preko njihovih sinova *Josipa (József) Hartmana*⁶ i *Vilima Konen Jakobčića*, naslednika firme i velikih porodničnih imetaka, do ratnog vihora, dolaska komunističkih vlasti, oduzimanja njihove celokupne imovine - "u ime naroda" i kažnjavanja, progona, sudskih presuda protiv njih; prošlo je samo šest decenija.

Porodica *Konen (Conen)* vodi poreklo iz Nemačke. Prvi podaci o njoj sežu s kraja 16. veka, kada se javlja u Dizeldorfu (Düsseldorf).⁷ U tom gradu je 1866. godine svet ugledao i *Vilim Konen (Conen Vilim)* (1866-1938), kao najmlađe od četvoro dece, od oca *Matiasa (Mathias Conen, 1832 - 1905)* baštovana i majke *Ernestine Ejkelera (Eyckeler)*. Porodica *Konen* je imala kuću u centru grada a zemlju u okolnom mestu Ham (Hamm). Glava porodice, *Vilimov* otac je bio uspešan kao proizvođač povrća, posebno je poznat bio po uzgoju šparoga, a proizvode sa svoga imanja prodavao je na veliko, čak i u Parizu.⁸

Kao dvadesetogodišnji mladić, aprila 1885. godine, *Vilim Konen* je prvi put umesto oca išao na parisku pijacu. Tamo se upoznao se poslovnim čovekom, trgovcem, od njega dvadeset godina starijim - *Rafaelom Hartmanom (Hartmann)* (1846-1913), Jevrejem, koji je rođen u Lincu (Amsterdamu) i imao već razvijene poslovne veze širom zapadne Evrope. On je tada bio član firme "**E. & I.Mayer**", registrovane u Frankfurtu na Majni, koja je prodavala živinu, jaja i divljač a i u Subotici je imao firmu "**Hartmann Rafael és társai**" ("Hartman Rafael i drugovi") koja se bavila istim poslovima. Da je već u tom vremenu subotička firma, u izvoznim aranžmanima pronašla puteve za razvoj i dobro poslovanje, govori i to što je 1894. godine, pored objekata u centru grada (V krug 53-55), dobila dozvolu za izgradnju magacina, površine od 700 m², pored teretne železničke stanice.⁹ Rafael dobija dozvolu za stalni boravak i nastanjivanje u Subotici 1885. godine.¹⁰

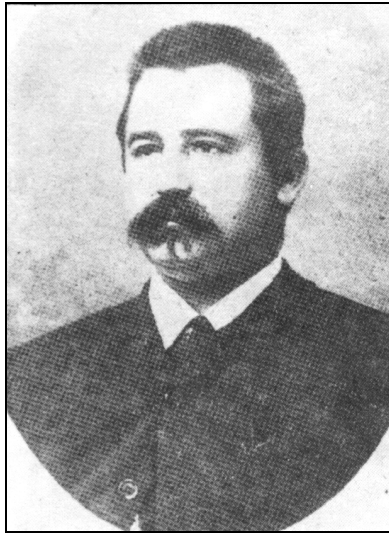
⁶ Josip Hartman (József Hartmann) (Subotica 21.03.1886 - Australija 1974?). U knjizi rođenih JVO IAS, F:208. stoji da mu je kum bio trgovac živinom iz Segedina Mor Šreger (Schréger Mór).

⁷ Vilim Konen Jakob-i}, sin osniva-a firme, napisao je u Nema-koj 1979. knjigu memoara- *Unmenschen die sich für Halbgötter hielten* (Neljudi koji su se smatrali polubogovima) u kojoj iznosi svoja sežanja na detinjstvo i poslovanje porodi-ne firme. Zahvaljuju}i njegovoj k}erki Veri, koja mi ju je stavila na uvid, kori}teni su podaci iz nje. Tako saznajemo da je u XVI veku rodonačelnik porodice bio Conradt Hanss, zvani Coen.

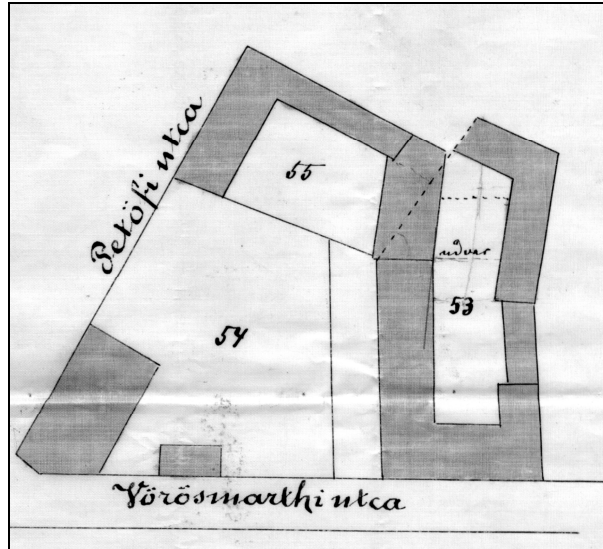
⁸ U knjizi je opisan put mladog Konena u Pariz.

⁹ IAS, F:2. inž.182/1894. Na k.č. 7490/1 predviđena je izgradnja objekta dužine 70 X 11 m.

¹⁰ IAS, F:2. I 800/1885

Rafael Hartman

Skica položaja objekata firme Rafaela Hartmana (VI kr. 53-55) sa tehničkih planova dogradnje objekata, 1894.g.

Ipak, tek će na osnovu poznanstva koje će sklopiti dva preduzimljiva trgovca, *Hartman* i *Konen*, biti sklopljen dogovor koji će u firmu uneti novi kapital, osnažiti je i činiti temelje daljem poslovanju. Preduzeće u južnoj Ugarskoj, u Subotici, izvozna trgovina, koja na tom i širem području kupuje, a u zapadnoj Evropi prodaje živinu i jaja, imalo je perspektivu. *Rafael* je raspolagao iskustvom u toj vrsti poslovanja i dobro je poznao tržište. Rafaelova firma je poslovala i sa porodicom *Šreger* (*Schräger*)¹¹ u Segedinu, gde se u magacin skupljala prikupljena živina sa tog područja. Novi ortaci, *Hartman* i *Konen*, posećivali su i *Šregerove*. Jedno putovanje, u polovinom 1885. godine, bilo je izuzetno značajno za oba preduzetnika. Složili su se da njihovi planovi za poslovni poduhvat, izvoza jaja i živine, dobri i isplativi, pa time mladi *Konen* utvrđuje partnerstvo sa iskusnijim *Hartmanom*. Ali, tu će se ukrstiti, pored poslovnih i neke vrlo lične veze - *Rafaela Hartmana* i devojke *Rezike* (*Tereze*) iz porodice *Šreger*. Njemu je za oko zapela vredna i sposobna *Rezika - Tereza*.¹² Tako će *Rafael*, nakon prvog braka u njoj pronaći novu životnu saputnicu, sa kojom već naredne 1886. godine i dobija sina - *Jožefa*. Mada je imala samo 2 razreda osnovne škole, pokazalo se da je odlikuje izuzetan poslovni osećaj i ona će u kasnijem periodu činiti jedan od temelja organizacije i uspešnosti firme. Tako se formiralo jezgro, sastavljeno od članova tri preuzimljive jevrejske porodice; *Konen*, *Hartman* i *Šreger*, koje će činiti temelj buduće firme.

Subotica i okolina je bila idealno mesto za njihov posao, prvenstveno zbog razvijene tradicije gajenja živine, ali i dosta dobrih železničkih veza, kao i manjka adekvatne konkurencije.

Vilim Konen je napuštajući roditeljski dom, dobio određeni kapital - 10 000 rajhsmaraka, koje će investirati u *Rafaelovo* preduzeće, stvarajući tako zajedničku firmu.

Na takvim osnovama, u narednom periodu, izrašće veliki izvozni koncern. *Vilim Konen* se u Suboticu nastanjuje krajem 1885, da bi iduće godine bio i registrovan kao član preduzeća, klanice i izvozne trgovine za živinu i jaja. Tako će od prvobitne firme, koja je bila

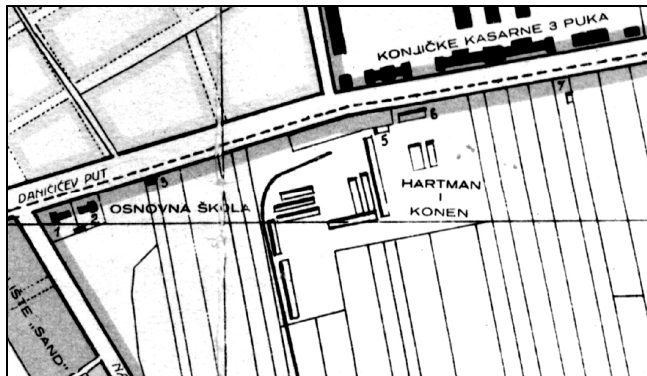
¹¹ I porodica Schreger je bila jevrejskog porekla. Bavili su se trgovinom živinom i perjem. Tamo, u Segedinu će Rafael upoznati svoju buduću suprugu - Terezu Šreger (Schrégér Teréz), (Szentés 1863 - Subotica 1940), kćerku Mora Šregera. Mada je imala samo 2 razreda osnovne škole odlikovao ju je izuzetan poslovni osećaj. Sa razvojem firme, potvrdiće se kao veliki dovtvor i pomagač dobrotvornih, humanitarnih i prosvetnih udruženja i institucija u Subotici. Tereza se 1930. godine nalazila i na čelu mesnog školskog odbora.

¹² Rafael Hartman je iz prvog braka imao sina Juliusa (Đula, Gyula) a i sa Terezom će imati samo jednog sina - Josipa (József).

registrovana kao ortačko društvo "**Hartmann Rafael és társai**, nastati "**Hartmann és Conen**" ("Hartman i Konen"), koje je bilo upisano 1890. godine (Ct II 1/1890. i Ct II 104 /1896. godine), da bi se u novom obliku, kao deoničarsko društvo - "**Magyar huskiviteli reszvenytársoság**" ("Mađarsko deoničko društvo za izvoz mesa") javilo 1906. godine.¹³ Tada je glavnica iznosila 1 milion kruna, podeljenih u 5 000 deonica. Kao članovi Upravnog odbora su bili upisani: *Rafael Hartman, Vilim Konen, Ferenc Vaš i dr Gabor Regenji (Regényi Gábor)*.

Kredit od 1 milion kruna, dobijen od mađarske vlade, firma je uložila u unapređivanje svojih izvoznih poslova kao i razvoj uzoja rasnih svinja, nabavivši 400 svinja engleskih pasmina i podelivši ih kao priplodni materijal svinjarima iz okoline, svojim snobdevačima.

Pogoni klanice, i ostali objekti su 1905. godine bili izgrađeni na Paličkom putu (Tuk ugarнице 5), preko od kasarne.

Lokacija preduzeća Hartman i Konen na karti grada iz 1928. godine

Dobro poslovanje firme se zasnivalo na veleprodaji, prodavali su samo na veliko, odnosno na bogatoj (jeftinoj) ponudi sirovina, prvenstveno živine i jaja, a u kasnijem periodu i svinja, na okolnim tržištima, dobrom tehnologiji prerade i konzervisanja (hlađenja), ali isto tako i na razvijenoj porodično poslovnoj solidarnosti i saradnji, izgrađenim vezama u inostranstvu, pošto je sva produkcija bila namenjena izvozu.

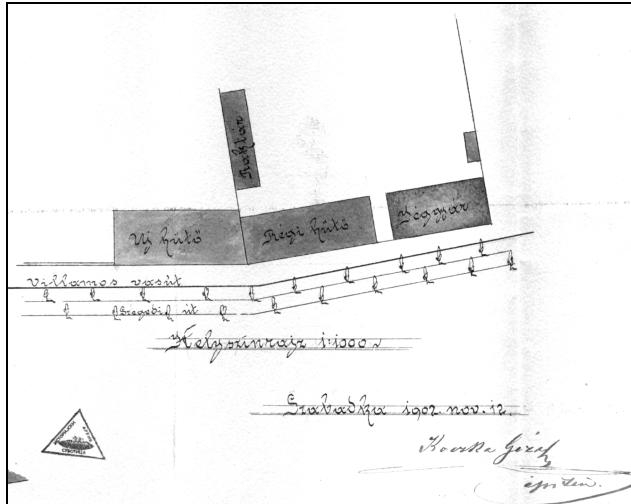
U početku poslovanja, otkupljenu živinu su klali i rashlađivali prirodnim ledom, da bi je tako eksportovali, isto kao i jaja.

Već 1897. godine izgrađena je hladnjača, koja će koristiti u prvo vreme isključivo prirodni led iz Palića, a od 1903. i veštački, sa tehnologijom koja je tek drugi put primenjena u Evropi. Proizvodnja leda će biti registrovana kao posebna delatnost. Kapacitet ledare je bio vagon leda dnevno.¹⁴ Firma je ipak i dalje, u za to pogodnim zimama, kupovala i led sa Palića.¹⁵

¹³ IAS,F:57.5. Registar C. Kao direktor firme je naveden Refael Hartman.

¹⁴ IAS,F:235.28.112/1929. Na subotičkom tržištu, obično za potrebe ugostitelja, prodavane su table od 12 kg.

¹⁵ IAS,F:47.IV 6491/1937. Za "100 kola leda" firma je decembra 1937. i januara 1938. godine platila 750 dinara.

Položaj novog objekta ledare, sa tehničkog plana izgradnje ledare iz 1902.g.

Posle 10 godina boravka u Subotici, kada se firma učvrstila i osnažila a sam *Vilim Konen* potvrdio kao uspešan trgovac i njegovo materijalno stanje bitno poboljšalo, on 1895. godine uzima za ženu subotičanku iz ugledne porodice *Jelenu (Ilona) Jakobčić*. Kao svedoci na venčanju su bili *Rafael Hartman* i sam gradonačelnik *Laza Mamužić*.¹⁶

Jelena Jakobčić, sup. Vilima Konena

Portret Jelene Jakobčić (vlasništvo Vere Konen)

Osnivanje filijalnih preduzeća, akcionarskih društava, u Segedinu (Szeged) i Sentešu (Szentes), te kancelarija za prodaju u Beču, Berlinu, Londonu i Cirihi, u periodu do 1914. godine, dovoljno svedoči o razgranatom i uspešnom radu firme. U skladu sa tim, raste i bogastvo *Rafaela Hartmana*, kao i njegov ugled i značaj u široj javnosti, a posebno u jevrejskoj zajednici.¹⁷ O tome govori i podatak da je zauzimao visoko mesto na listama virilista. Pored kuće u gradu, na Paliću je izgradio vilu. (Horgoški put).

O razgranatim i dobro uhodanim poslovno porodičnim vezama govori što se kao deoničari firme javljaju i *Rafaelov* rođak *Herman Hartman*, nemački državljanin, koji je kao opunomoćenik vodio poslove firme u Berlinu, kao i *Julije (Julius) Hartman Rafaelov* sin¹⁸,

¹⁶ IAS, F:68.XII 1104/1947. Jelena Jakobčić je rođena 1877. godine, od oca Vojislava (Béla) (1841-1899) i mati Kristine r. Pfan. Oni su imali tri kćerke, pored Jelene, Angelu i Jelisavetu i sina Mirka (Imre), koji će biti funkcioner banke. Laza Mamužić je imao za ženu Belinu sestru Eržebet (Erzsébet) Jakobčić.

¹⁷ Rafael Hartman je 1895. godine vršio funkciju predsednika JVO. Napadala ga je protivnička struja Gajgera Mora, i zbog slabog poznavanja mađarskog jezika, uspela je da ga i smeni.

¹⁸ Julius Hartman, prvi Rafaelov sin, imao je englesko državljanstvo, i bio je nastanjen u Londonu. Učestvovao je i kao akcionar u radu firme. Umro je 1932. godine.

koji je zastupao firmu u Londonu. I *Lajčo (Lajos) Šreger, Terezin brat*¹⁹, je bio akcionar, a nadzirao je rad filijala. I njegov sin *Imre (Mirko) Šreger* će biti akcionar, a obavljaće i funkcije u upravnim telima preduzeća.²⁰

Lajoš Šreger (Schreger Lajos)

Objekti klanice

Rafael Hartman, utemeljitelj firme, umire 1913. godine, prilikom boravka u banji Bad Nojhajm (Nauheim).

Josip Hartman (Hartmann József) kao maturant

Od 1918. godine firma je rekvirirana ali nastavlja da radi i dalje pod predašnjim nazivom - "**Magyar húskivíteli r.t.**", beležeći dobitak 81 825 kruna u 1918/19. godini. Zbog isporuke svinja u Čehoslovačku, Mađarsku i Švajcarsku, i pored zabrane izvoza (zbog velikih nestašica u zemlji), izbila je velika afera, protiv nje je vođen postupak, ali je završen bez posledica po nju. Problemi ishrane stanovništva, koji su se javili u tim, prvim posleratnim trenucima, pokušali su se su u prvo vreme rešavati zabranama klanja svinja, izvoza namirnica, itd, a zatim maksimiranjem cena. "Vladina intervencija, uredbe i naredbe, i maksimiranje cena krajem 1919. i početkom 1920. nisu bitno izmenili situaciju na tržištu životnih namirnica.

¹⁹ Lajčo Šreger (Schrégér Lajos) (Szeged 1875-?), brat Tereze Šreger. Srednju školu završava u Segedinu, boravi u Nemačkoj i Engleskoj učeći trgovačke poslove. Od 1891. godine radi u preduzeću. Od 1899. godine ima kuću u Subotici. Filijalu u Sremskoj Mitrovici vodi od 1900. do 1914. godine, kada se vraća u Suboticu i preuzima mesto poslovođe u centrali firme. Često je putovao u inostranstvo radi kontrole poslovanja filijalnih preduzeća. U molbi za izdavanje pasoša 1930. godine, navedeno je da mu je on potreban za put u Englesku, Švajcarsku, Nemačku i Mađarsku, a zatim dodato "za celu Evropu sem Rusije". IAS, F:235.30.170/1930

²⁰ Mirko Šreger odlazi u poslovnu posetu ocu u London, oktobra 1927. godine. IAS, F:235.26.636/1927

Krijumčarenje, korupcija, izigravanje propisa, zloupotrebe pojedinih vlasnika preduzeća, direktora fabrika,... stvorili su velike socijalne i ekonomske probleme."²¹

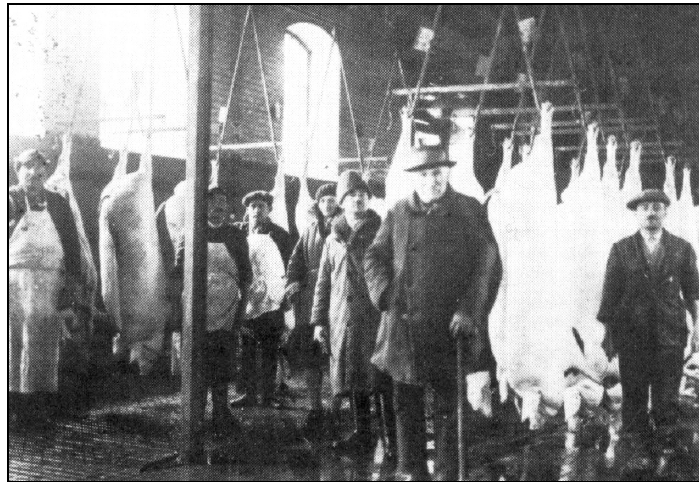
Na jedan dopis 1919. godine, iz Ministarstva Trgovine i industrije gradonačelniku Subotice, o tome da li je to društvo "domaće ili neprijateljsko" on odgovara da nije strano, nego domaće, pošto je ubeleženo u Subotici gde su mu i pogoni, a da od ukupno 5000 deonica, 1/3 drži *Vilim Konen*, a 2/3 zastupnici udove *Rafaela Hartmana*.²²

Kao i većina drugih subotičkih preduzeća, i ova firma je bila prinuđena da plaća i tzv. "ratni porez" (porez na ratnu dobit).²³

U novoj državi, to preduzeće dimenzionirano u drugačijim uslovima, zauzeće položaj najveće eksportna kuće za meso, pernatu živinu i jaja. Nasleđena oprema važila je za dosta modernu. Najveći broj zaposlenih je dostizao 250. Uspelo je i da zadrži filijalna akcionarska društva u Segedinu i Sentešu, zatim prodavnice u Beču, Berlinu i Londonu. Pored toga, razvija mrežu filijala u zemlji, kojih će 1925. godine biti 18. U 1921. godini, izvozom ostvaruje 40 - 50 miliona švajcarskih franaka. O poslovanju u tom periodu govori podatak da su tokom 1921. godine zaklali 3 500 svinja, a naredne 1922, - 6320. Od novembra 1918. do januara 1920. godine zaklali su i 1696 ovaca.²⁴ Maksimalni kapacitet je iznosio: "klanje svinja 300 koamad dnevno, izvoz jaja i živine 400 vagona godišnje".²⁵

Tereza Hartman ispred klanice

Radnici u klanici

I gradnja dvaju novih magacina, nasuprot teretne stanice (k.č.7498/2 i 7499/1-a), 1922. godine, svedoči da promena državno političkih okvira, nije bitno uticalo na poslovanje preduzeća. Ono se, pošto je bilo okrenuto eksportu, priralogođavalo i stabilizovalo i u novim uslovima.

Ali, taj konjunktorni period, prvih posleratnih godina, od 1919. do 1923, koji je zahvatio celu privredu, kada i ovo preduzeće beleži dobitke, završave se i nastaje period teškoća. Od 1924. godine bilansi deoničarskog društva su sa izraženim gubicima u poslovanju. U 1924. godini oni iznose - 198 026 dinara, 1925.- 132 735, 1926. - 8 565, 1927. - 51 248 dinara. U 1927. godini izvoz jaja i živine iznosio je samo 10% od maksimalnih kapaciteta a klanje svinja je obustavljeno.²⁶

²¹ Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokretu Vojvodini 1917-1921*, Novi Sad 1972. st. 153.

²² IAS, F:47. XXIII 42/1919

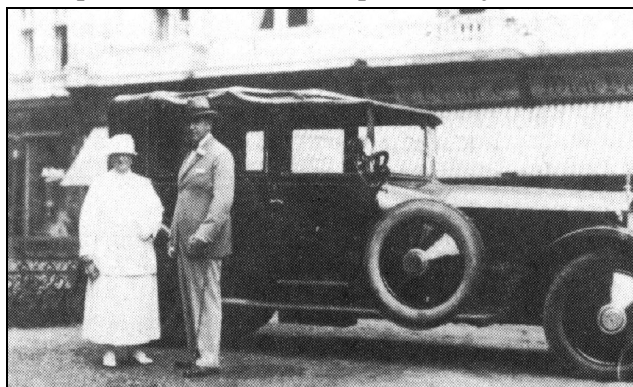
²³ IAS, F:47. XXIV 62/ 1921

²⁴ Iz dopisa firme Senatu, marta 1923. godine povodom razreza kaldrmarine i klanične pristojbe. Za 1921. godinu ona je iznosila 86 985 dinara. IAS, F:47. XXIII 6/1923

²⁵ IAS, F:235.28.112/1929

²⁶ isto

Austrija je bila najveće izvozno tržište ove firme, pošto je dozvoljavala bezcarinski uvoz. Ali sa uvođenjem kontigenata za uvoz svinja i mesnih proizvoda iz Jugoslavije, krajem 1931. godine i "**Hartman i Conen**" doći će u situaciju da zavisi od "**Ureda za kontrolu izvoza stoke**" iz Beograda, koji je određivao kvote za pojedine izvoznike. Za subotičku klanicu one su bile nesrazmerno male: "Kapacitet klanja klanice je 15-20 000 kg mesa na dan, ali sada dobiva izvozni kontigent svega 5000 kg dvonedeljno, a ova količina se dobiva od 80 - 85 živih svinja -mangalica."²⁷ Pošto slične mere uvodi i Čehoslovačka, u tom periodu izvoz beleži veliki pad. Masti i slanine eksportovano je tada samo 4 vagona mesečno.²⁸

Tereza i Jožef Hartman pored njihovog Rols Rojsa u banji Karlsbad

Tereza Hartman

Sa izbijanjem velike ekonomske krize 1929 - 1932, (u Jugoslaviji 1930 - 1934) firma će iskazivati samo još uvećane gubitke. Za 1930. godinu - 396 123 dinara, 1931.- 387 960, 1932. - 363 783, 1933. - 290 870 i 1934. - 71 690. Oporavak se beleži tek u 1935. godini kada u bilansu imaju dobitak od 271 981 dinar.

Deoničko društvo čija se fabrika (klanica) nalazila na paličkom (Daničićevom putu), u gradu je imalo "gradsko preduzeće" na adresi Preradovićeve 18. Pored primarne delatnosti, registrovani su, i bavili su se i proizvodnjom leda, kao i proizvodnjom sapuna, u pogonu pod imenom "**Nizza**". On je iskorištavao otpadne masnoće iz klanice. Imao je 5 do 10 radnika, kao i elektromotor od 12 KS. Godišnje je izrađivao do 30 000 kg sapuna, finog i za pranje. Dodatke, kao kokosovo ulje, "**Nizza**" uvozi iz inostranstva.²⁹

Krajem 1919. godine društvu se daje novo ime: "**Dioničko društvo za izvoz mesa**". U to vreme najveći akcionari su bili: *Julije Hartman*, londonski stanovnik, *Vilim Konen*, *Lajoš Šreger*, *Josip Hartman (Hartmann József)*, u svoje ime i kao zastupnik svoje majke *Tereze*, i *dr Jako Fišer*.

Memorandum firme

Prisutni akcionari na Glavnoj skupštini juna 1921. godine su bili:

<i>Vilim Konen</i> sa	10 deonica,
<i>Lajoš Šreger</i> sa	10
i kao zastupnik udove	
<i>Rafaela Hartmana</i> sa	2000
<i>Lajoš Bek</i> sa	10

²⁷ IAS,F:47.III 1531/1933

²⁸ isto

²⁹ IAS, F:235.26.634/1927

<i>dr. Jako Fišer sa</i>	10
<i>Jene Krišaber</i>	
(direktor Opšte privredne banke) sa	10
<i>Geza Pfan sa</i>	10
<i>Antun Kuntić sa</i>	10
ukupno:	2070 komada deonica.

<u>Z a p i s a n ĩ k .</u>			
Sastavljen 16. juna 1921. god. u 12 sati u podne u Suboti-			
ci na redovnoj glavnoj skupštini Akcionarskog Društva za izvoz Mesa.-			
P r i s u t n i :			
Vilim Konen	sa	10	deonica
Lajoš Šreger	"	10	"
u zastupstvu od Rafaela Hartmana, Lajoš			
Šreger	"	2000	"
Lajoš Beck	"	10	"
Dr. Jako Fišer	"	10	"
Jene Krišhaber	"	10	"
Geza Pfan	"	10	"
Antun Kuntić	"	10	"
Ukupno:	sa	2070	kom. deonica.-

Spisak akcionara Društva za izvoz mesa, 1921. godine

Tada je zabeležen dobitak u iznosu od 238 421 krune. Doneta je i odluka o štampanju novih spojenih deonica, pa se umesto dotadašnjeg broja od 5000, izdaju se spojene - 25 starih za jednu novu, te će ih biti ukupno samo 200 komada, nominalne vrednosti 5000 kruna.

Sasatav akcionara na skupštini maja 1923. je bio sledeći:

udova <i>Rafaela Hartmana</i> sa	50 deonica
<i>Vilim Konen</i> sa	30
<i>Julius Hartman</i> sa	30
<i>Hermann Hartmann</i> sa	10
<i>Lajoš Šreger</i> sa	10
<i>dr. Jako Fišer</i> sa	10
<i>dr. Velimir Kalmar</i> sa	10
<i>Lajčo Bek</i> sa	10
<i>Jene Krišaber</i> sa	10
<i>Geza Pfan</i> sa	10
ukupno:	180 komada

Tada je osnovni kapital, glavnica iznosila 1 milion dinara.

Problemi sa porezima (državnim ali i gradskim) su opterećivali i ovu firmu. Povodom uvođenja trošarine, pišu u u žalbi Senatu i sledeće: "Kao što je poznato, naša firma, koja se bavi izvozom, liferuje svu robu koju pokupuje na teritoriji naše države, u inostranstvo, i to delom posle rukovanja u hladionici, delom posle obrađivanja stručnog, prema zahtevima inostrane potrošačke publike; ona uopšte ne prodaje robu za potrošnju bilo u samom gradu ili makar kojim mestima naše države, pa je sva ovakva, izvozu namenjena roba oslobođena od

sviju državnih, gradskih i ostalih dažbina, a ne potpada ni porezu na promet."³⁰ Iz tog dopisa se stiče i dobra ilustracija i o samom načinu rada preduzeća.

I s k a z.	
Članovi Upravnog Odbora Deoničarskog Društva za Izvoz Mesa, izabranih na redovnoj godišnjoj skupštini održanoj 17. maja 1925 god. su sledeći:	
1.	Vilim Konen industrijalac iz Subotice državljanin Kraljevine S.H.S. po narodnosti: englez.
2.	Dr. Jakov Fischer advokat iz Subotice, državljanin Kraljevine S.H.S. po narodnosti: mađžar.
3.	Lajčo Schreger direktor tvrdke iz Subotice, državljanin Kraljevine S.H.S. po narodnosti: mađžar.
4.	Josip Hartmann privatnik iz Subotice, državljanin Kraljevine S.H.S. po narodnosti: mađžar.
5.	Julius Hartmann industrijalac iz Londona, državljanin Velike Britanije po narodnosti: englez.
6.	Lajčo Beck direktor tvrdke iz Subotice, državljanin Kraljevine S.H.S. po narodnosti: mađžar.
Članovi Nadzornog Odbora Deoničarskog Društva za Izvoz Mesa, izabranih na redovnoj godišnjoj skupštini održanoj 17. maja 1925 god. su sledeći:	
1.	Dr. Zoltan Perišić umir, gradonačelnik iz Subotice, državljanin Kraljevine S.H.S. po narodnosti: hrv. jevac.
2.	Dr. Eugen Krishaber direktor banke iz Subotice, državljanin Kraljevine S.H.S. po narodnosti: jevrej.

Spisak deoničara firme prisutnih na skupštini društva 1925. godine

O tome kako je visoko cenjena ova firma svedoči i izveštaj subotičke "**Opšte i kreditne banke d.d.**" iz 1928. godine. Mada ona i nije mogla baš da bude u tom pogledu najneutralnija, preko te banke je firma vodila svoje finansijske poslove, njen krupni akcionar bio je i *Vilim Konen*, isto kao i *Imre Jakobčić*, brat *Konenove* supruge, koji je zauzimao mesta u upravi te banke, zanimljiva je ocena koju daje. "Preduzeće kako tu, tako i u inozemstvu, izvrsno je organizovano, u svojoj struci dominira svom pijacom u Jugoslaviji i priznato je kao najveće preduzeće svoje vrste. Vlasnici su poznati kao vredni, korektni, solidni i izvanredno bogati trgovci, koji osim imanja u Subotici poseduju znatne nekretnine u inozemstvu." Time je banka bonitet firme ocenjivala najpovoljnije, i preporučivala je za saradnju.³¹

Za potrebe izvoza jaja, postojala je posebna tehnologija konzerviranja. Subotička firma je, jedina u zemlji, posedovala hladnjaču, koju je koristila i za konzerviranje jaja. Ona je imala kapacitet 20 miliona komada jaja, koja su držana na temperaturi od 0 stepeni C. Iako je njihova cena na tržištu je bila za 30-40% manja nego kod svežih, na ovaj način se moglo obezbediti stalno snabdevanje tržišta i izbeći sezonske oscilacije u ponudi. Iz jednog dopisa, Ministarstvu finansija, 20.8.1922. godine saznajemo i da: "U našu hladionicu koja je građena u godini 1897. i koju uzdržavamo sa velikom režijom i sa 40 radnika uložimo svake godine u prolećnim mesecima radi hlađenja 3-4 hiljade sanduka jaja,..."

³⁰ IAS, F:235.30.78/1930

³¹ IAS, F:43.124/1928.

Pošiljke jaja, pakovane su u posebne vagon. Putovale su do Londona 7 dana, do Berlina 3, a do Praga ili Beča 2 dana.³²

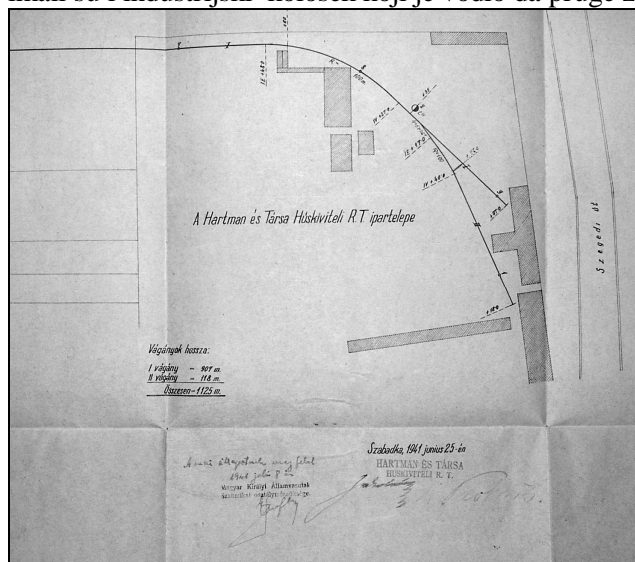
Jaja su kupovali širom Vojvodine, vršili njihovu kontrolu pomoću posebnih lampi, loša škartirali, zatim ih pakovali u sanduke od po 14 000 komada i transportovali, većinom železnicom u inostranstvo. Za London su, na pr. iz Subotice imali obebeđenu direktnu vezu sa Antverpenom, odakle su se pošiljke brodom prebacivale preko Kanala i dalje vozom do Londona. Problemi sa transportom su bili redovni. Tako se 1924. godine, žale da pošiljke predate u Mariolani, Kuli, Sekiću i Velikoj Kikindi, već nekoliko dana ne stižu u Suboticu. Pored te neažurnosti železnice, u toj žalbi navode i loše rokovanje sanducima, koje je izazivalo štete. Broj polupanih jaja se povećao sa 10-12, na 200-300 po sanduku.³³

Tako su se žalili Direkciji državnih železnica na mali broj "belih" vagona (hladnjača). U Subotici je po planu bilo stacionirano čak 23 takva vagona, ali je 1925. godine 5 hladnjača poslato u Maribor, što je za firmu predstavljalo velike teškoće, pogotovo u zimskoj sezoni eksporta zaklane živine. Njene potrebe su u toj godini bile u proseku 2 takva vagona dnevno, ali u su u špicu sezone bile i veće; tako su na pr. samo od 4. do 7. decembra imali potrebe za 15 vagona. Sve te pošiljke su bile upućivane za London.³⁴

Polovinom dvadesetih godina, u sezoni, izvoze nedeljno i 2-3 vagona žečeva. Klali su i izvozili i ćurke, do 3000 komada na dan.³⁵

Lajčo Bek, koji je vodio poslovne knjige preduzeća, obratio se gradskoj Poreskoj komisiji 1927. godine, sa molbom da se firmi umanju razrezani porez. Pošto ne govori srpskohrvatski jezik u dovoljnoj meri, molio je za dopuštenje da se obrati samo pismeno. Izneo je da je trgovina živinom i jajima skopčana sa ogromnim rizicima i mogućnostima velikih gubitaka. Kao primer je naveo avgustovsku isporuku 5 vagona jaja za Frankfurt, koja nije mogla biti preuzeta, pa je na kraju prodana na bečkoj pijaci, što je donelo gubitak firmi od 111 214 000 dinara! Pad pod stečaj, jedne od najvećih domaćih firme te vrste, "**Braća Mihajlović**" iz Beograda, po Beku, samo ilustruje težak položaj ovih eksporterata.

U klaničnom pogonu su imali pokretne trake i hidrauličnu presu. Na svojoj klanici imali su i industrijski kolosek koji je vodio da pruge za Horgoš.³⁶

³² Česte su žalbe i primedbe ove firme na rad železnice, njihovu sporost, slabe veze, itd.

³³ IAS, F:235.20.596,605/1924

³⁴ IAS, F:235.22.767.876/1925

³⁵ Firma je 1934. izvozila i u Španiju. IAS,F:56.5.156/1934

³⁶ IAS, XXIV 18/1924

Skica industrijskog koloseka na placu klanice

Piliće, u jednom turnusu od 25 000 komada, su držali i hranili 8 dana u kavezima, da bi ih tek onda zaklali i zamrzli za izvoz. Sličan je bio postupak i sa ćurkama. Na londonsko tržište su samo u aprilu 1925. godine isporučili 140 000 komada.³⁷ Na englesko tržište izvozili su ćurke do 1940. godine. Samo dve pošiljke ćuraka, januara 1939, imale su težinu od 35 774 kg, cena im je bila 602 000 dinara, odnosno 2650 funti.

Firma je 1926/27. godine izvozila po 120 vagona jaja. Ostalih dvadesetak izvoznika iz Bačke, eksportovali su zajedno 1000 vagona.³⁸ Kod izvoza živine, firma daje isti podatak, izvezla je 120 vagona, "...dočim ostale firme u Bačkoj - po broju 8-10, ukupno 150 vagona."³⁹ Stalne su žalbe na sporost železničkih veza, i u Vojvodini, kao i onih iz drugih krajeva koje vode za Suboticu. Pošto su jaja kupovali i Hrvatskoj, žalili su se da pošiljkama iz Belog Manastira do Subotice treba 5-6 dana.⁴⁰ I izvoz žive živine, zbog problema sa prevozom, bio je problematičan. Firma je železnici zbog toga čak davala i sugestije kako da se urede posebni vagoni za transport žive živine. Tražili su bude 7, a ne 8 noivoa stelaža, na kojima bi živina imala više mesta.

Oni su kupovali živinu, ali je nisu direktno izvozili, nego su kao ostali izvoznici, imali posebne linije za dalje gojenje peradi, kokošaka, gusaka, pataka. Hranjena je 14-16 dana kuvanom kukuruznom prekrupom i tek tako dostizala kvalitet za eksport. Kada 1928. godine dalazi do povećanja cena kukuruza, firma je tražila da se na osnovu količine izvežene živine dozvoli slobodan uvoz kukuruza iz inostranstva, pošto hranjenje drugim hranivima, traje duže i ne uklapa se u dotadašnje kalkulacije. "Prisiljeni smo našu živinu u mesto prikrupe kukuruza sa ječmom, zoblju, otpadcima i drugim svakojakim semenjem hraniti. Procedura gojenja sa ovakvom hranom traje ne 14-16 dana, kao što je kod hrane sa kukuruznom prikrupom, nego 20-24 dana i nismo u stanju, da postignemo onaj kvalitet, kao pri hranjenju sa kukuruzom."⁴¹

O izvozu živine sama firma u jednom dopisu Ministarstvu trgovine i industrije, 1928. godine, navodi i sledeće: "Glavna izvozna sezona je u jesenje i proletno doba, međutim liferujemo mi i preko cele godine, ponajviše za Englesku i Nemačku, a izvozimo godišnje oko 2 miliona kg." Dalje ističu da je "...gajenje živine najbolje u Vojvodini razvijeno...", a u ostalim delovima to je samo uzgredan posao poljoprivrednika, te da bi trebalo raditi na oplemenjivanju i poboljšanju rasa za uzgoj.⁴²

Pored žalbi na železnicu, firma je imala velikih problema i sa slabim telefonskim linijama. Tako je 1932. godine na vezu sa Pragom morala čekati 3 do 4 sata. "Naša firma, kao izvoznik žive i zaklane živine, jaja i zaklanih svinja, mora da obavlja prodaju proizvoda većinom preko telefona i to u razgovorima sa prodajnih tržišta. Najvažnije su pijace za produkciju našeg preduzeća: Wien, Berlin, Brno i ostali češki gradovi."⁴³ U konkretnom slučaju problem je nastajao zbog prebacivanja linija za Čehoslovačku u Beograd, a koja su do tada išle preko Budimpešte. Zbog nemogućnosti uspostavljanja telegonske veze sa Pragom, "**Hartman i Konen**" su samo u jednom slučaju izgubili narudžbu od 10 000 kg slanine.

O problemima nabavke kvalitetnih sirovina (jaja, živine, prim. aut.) na lokalnim pijacama, koji nastaju ograničenjima nametnutim od lokalnih vlasti, odnosno određenom vremenu kada veliki kupci mogu početi sa kupovinama (pijace počinju u rano, ujutro 5-6 sati, a trgovci mogu početi sa kupovinama tek od 7 ili 8 sati), pišu 1929. godine Ministarstvu

³⁷ Szombat, br. 20-21, 8.12.1925. st. 63- 64.

³⁸ IAS,F:235.25.508/1927

³⁹ isto

⁴⁰ IAS,F:235.28.428/1929

⁴¹ IAS,F:235.27.663/1928

⁴² IAS,F:235.27.274/1928

⁴³ IAS, F:235.34.592/1932

trgovine i industrije. "Nije u interesu države, da se škartirana i preostala roba izveze, nego naprotiv valja izvoziti baš robu najbolje kakvoće, jer se u inostranstvu mogu postići dobre cene samo za takvu robu i jer će samo na taj način ući u zemlju dobra valuta. Mesnoj potrošnji može da odgovara i roba slabijeg kvaliteta."⁴⁴

Od gradskih vlasti firma je redovno dobijala oprost, smanjenje gradske takse na klanje i izvozne pristojbe. U jednoj molbi u vezi toga, ukazuje se na veliki značaj takve izvozne trgovine: "Od kako je naše poduzeće od mađarskih veleposrednika otelo iznozemna tržišta, koja i dan danas koš u svojim rukama drži, veliki deo žive stoke prerađuje se ovde, što je opšti interes za celu državu, jer na taj način dolazi do izvoza naš najvažniji izvozni artikl."⁴⁵

Na skupštini akcionara održanoj juna 1927. godine doći će do promena osnovnih pravila kojima je utvrđeno ime društva - "**Hartmann & Conen izvoz mesa d.d.**". Osnivački kapital je povišen na 3 miliona dinara, u 30 vezanih (spojenih) deonica po 100 000 dinara.

Memorandum firme iz 1933. godine

Josip Hartman (Hartmann József)

U Pravilima je delatnost, delokrug firme definisana dosta široko: "Trgovina životnim namirnicama, gajenje svinja, marve, ovaca, živine, te prodaja istih u državi ili inozemstvu u živom stanju ili zasoljeno, u svežem stanju ili zamrznutom. Trgovina sporednim proizvodima ovih životinja, u prerađenom ili neprerađenom stanju." Pored toga navedena je i proizvodnja leda, salame, konzervi, sapuna i sveća, te trgovina sa tim proizvodima, trgovina jajima na veliko i malo, osnivanje hladnjača te izdavanje istih u zakup, snabdevanje hotela i kafana sa hranom, trgovina žitom i voćem, hmeljom.⁴⁶

⁴⁴ IAS, F:235.29.520/1929

⁴⁵ IAS, F:47. XIII 17/1927

⁴⁶ AJ, F:65. a.j.1424.2408

O s n o v n a P r a v i l a

H A R T M A N N & C O N E N izvoz mesa D.D.

1./Ime društva je: HARTMANN & CONEN izvoz mesa D.D.

Na nemačkom jeziku: HARTMANN & CONEN Fleischexport Actien Gesellschaft.

Na mađjarskom jeziku: HARTMANN & CONEN huskiviteli reszveny-tarsasag.

Na francuskom jeziku: HARTMANN & CONEN Exportation de viande societes anonyma.

Na engleskom jeziku: HARTMANN & CONEN Meat Export Company limited.

2./Sedište društva je: SUBOTICA.

3./Društvo je osnovano na neizvesno vreme.

4./U svoj delokrug pada :trgovina sa životnim namirnicama u opšte,naročito nabavljanje i ugojenje svinja,marva,ovaca,životinja,živina te prodaja i exportiranje u državi ili u inozemstvo u živom stanju ili zakoljeno,u svežem stanju ili konzervirano.Isto tako trgovina sa sporednim proizvodima ovih životinja u preradjenom ili nepreradjenom stanju.Proizvod leđa,salame,sapuna i sveća te trgovina sa istima.Trgovina sa jajima u državi ili u inozemstvu u veliko ili na malo.Osnivanje hladionica te izdavanje istih u zakup.Snabdevanje hotela i kafana sa hranom te zakupljenje istih kao što i sve ono,što pada u ovaj delokrug posla,kao i trgovina sa žitom

Osnovna pravila Hartmann & Conen izvoz mesa d.d.

U 1929. godini bilo je 10 akcionara, svako sa po 3 komada deonica, vrednosti 100 000 dinara. To su bili: *Vilim Konen, dr Jako Fišer, Jene Krišaber*⁴⁷, *dr Kalmar Elemer, Lajoš Bek, Jene (Eugen) Jakobčić, dr Andrija Tisa, Vilim Konen i Imre Kemenj.*

Od 1931. godine, inicijativom *Josipa Hartmana*, formirano je posebno akcionarsko društvo "**A.d. hotel Jagnje**", koje je bilo registrovano i za kupo-prodaju nekretnina.⁴⁸ Akcionarsko društvo je već iste, 1931. godine i kupilo "**Hotel Nacional**", od dotadašnjih vlasnika, *dr Mirka Halbrora, Josipa Hartmana i Stevana Kladeka* i njegove supruge *Terezije*.

Povodom pedesetogodišnjice firme 1936. godine, ona je dobila i posebno odlikovanje od strane beogradske vlade.⁴⁹

Broj radnika je 1934. godine u sezoni, novembar-januar, dostizao 200, u februaru - 100, a od marta do novembra prosečno 30.

Pogonsku snagu obezbeđivala su tri parna kotla, ukupne površine za loženje 160 m. kv. Dva kompresora za hlađenje su imali elektromotore od 110 KS.

⁴⁷ Jene Krišaber (Krishaber Eugen) (1877-Aušvic 1944). Supruga mu je bila Gonda Margit (Subotica 1889-Aušvic 1944).

⁴⁸ F:57.930/1931

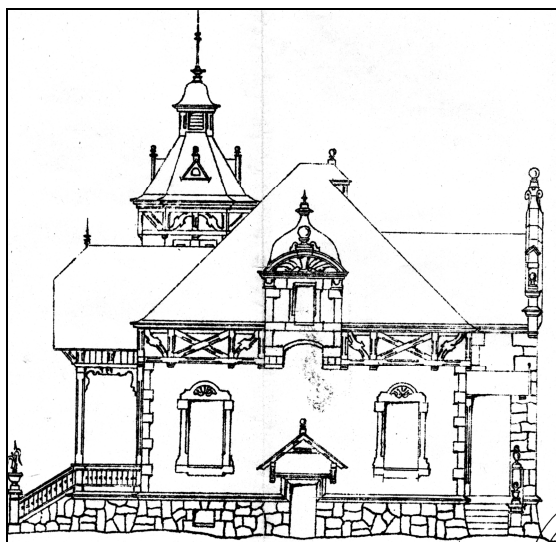
⁴⁹ IAS, F:56.7.149

Бр. _____	Општ. Управа _____
193 _____	
 Лични опис (Искључиво за уверење о држављанству)	
Име и презиме: _____ <u>CONEN VILIM</u> _____	
Рођом из (дан, месец, и год.) _____ <u>Düsseldorf 19 V 1866</u> _____	
Сред: _____ <u>Немачка</u> _____ <u>Бавована</u> _____	
Висок: _____ <u>177 cm</u> _____	
Образ: _____ <u>dugoljast</u> _____	
Очи: (боја) _____ <u>plave</u> _____	
Коса (боја) _____ <u>seda</u> _____	
Особени знаци: _____ <u>nema</u> _____	
Својеручни потпис: _____ <u>Vilim Konen</u> _____	
у _____ <u>Subotici 18.marta</u> _____ <u>193. 6</u> год.	

Lični opis Vilima Konena (1938.)

Nakon smrti drugog osnivača, *Vilima Konena*, 1938. godine, doći će do podele firme na dva odvojena preduzeća. *Josip Hartman* nastaviće da vodi postojeće, a *Vilim Konen Jakobčić*, osnovaće novo. On je pristupio formiranju sopstvene firme pod nazivom "**Industrijsko preduzeće za izvoz mesa i živine**". Podiže i klanicu i hladnjaču "**Eskimo**" na adresi Natoševićeva 44 i Carinarska 17. Hladnjača je bila u zgradi 22 x 20 m i imala je 3 odeljenja, od 120, 20 i 60 m. kv. Stvarala je 160 000 kal./h, trošila 52 kw/h i 5 kubnih metra vode. Kapacitet je bio 25 000 kg leda za 16 časova. U prostoriji od 120 kv.m. čuvalo se na - 10 stepeni celzijusa do 2 vagona živine ili 1 vagon voća ili jaja na + 2. U najmanjoj je ostvarivano - 15 st.celz. "**Industrijsko preduzeće za izvoz mesa i živine**" dobilo je odgovarajuću dozvolu Ministarstva trgovine i industrije krajem 1937. godine.

*Vilim Konen Jakobčić*⁵⁰ rođen je 25.5.1903. godine na Paliću, u porodičnoj vili, kao dete oca *Vilima Conena* i majke *Jelene Jakobčić*.

Projekat paličke vile Konenovih, 1900.g.

Vilim Konen ml.

Kao sin industrijalca, osnivača preduzeća "**Hartman i Conen**", rastao je u okruženju koje ga je rano pripremalo i usmeravalo da se uključi u porodičnu firmu. Tako je

⁵⁰ Vilim Konen Jakobčić (Subotica 1903. – Neüminster, 1993.) opisuje svoje detinjstvo u svojoj knjizi memoara. Bio je visok 182 cm.

pored redovnog školovanja u Subotici, već 1910. godine je dobio učitelja engleskog jezika iz Londona, koji ostaje sa njim do 1917. godine. Te godine, posle mature, otac ga šalje u Zirih i Lozanu, u institute "Minerva", i "Lycee Jaccard" na jednu godinu, da nastavi školovanje i uči trgovački posao ali i jezike, francuski i italijanski. Da je savladao tajne trgovačkog posla, potvrđuje njegova kasnija uspešna karijera. Isto tako, naučio je jezike, postao je pravi poliglota, govorio je 6 jezika: nemački, srpskohrvatski, mađarski, engleski, italijanski i francuski. Nakon toga, mladi *Konen* boravi i u Londonu, otac ga uputio tamo da pomaže u kancelariji matične firme. Po dolasku u zemlju, u svojoj 17. godini, nastavlja "šegrtovanje" u subotičkom preduzeću. Kao deoničar se javlja 1925. godine da bi u Upravni odbor, prvi put bio izbran 1927. godine. Aktivno je bio i na drugim društvenim poljima, radio je na formiranju i razvijanju "**Rotary**" kluba u Subotici. Bio je predsednik tog kluba u 1936. godini. Javlja se i kao član masonske lože "**Stela Polaris**". Imenovan je u više navrata za gradskog odbornika u Gradskoj skupštini (Proširenom Senatu).

O poslovima firme, kojima je i on doprinosisio, govori jedna epizoda, kada sa *Josipom Hartmanom* dva puta u posećuje Ameriku (SAD), sredinom dvadesetih godina, i uspešno ugovora izvoz morki iz Bačke u Čikago, koje su na tom tržištu prihvaćene kao zamena za fazane.⁵¹

Prvi put se oženio 1932. godine sa *Darinkom Putnik* (koja je preminula 1937. godine), da bi se kasnije još 3 puta ženio.⁵² Stanovao je u Trumbićevoj ulici (Petefi Šandora) 7, VI krug.⁵³ Godine 1927. posedovao je 2 automobila, "Fiat" i "Renault", a bio je član i lokalnog "**Auto Moto Kluba**" i prvi predsednik subotičkog "**Moto Kluba Champion**".⁵⁴

O bogatstvu njegove porodice, odnosno njega lično, dovoljno govori da posedovao sledeće nekretnine: vile na Paliću (Veliki Park br. 7 i 8), a u Subotici kuće na adresama: Kralja Aleksandra (Borisa Kidriča) 7, Trg Čirila i Metoda (Žrtava fašizma) 5, Teretna 1⁵⁵ (Put Moše Pijade 31), Budanovićeve 6, Carinarska 17⁵⁶, zatim kuće u Novom Sadu, Beogradu, Debeljači, Senti, Starom Bečeju. I u Mađarskoj je posedovao: 52 stana u petospratnici u Budimpešti i 700 hektara zemljišta u mestu Buđi (Bugyi), a u Austriji, u Beču, bio je vlasnik 1/3 dve zgrade sa 34 stana, u Nemačkoj u Kelnu bio je vlasnik 1/2 četvorospratne zgrade sa 36 stanova, iporodične kuće u Dizeldorfu.⁵⁷

Pored toga, po podacima iz 1937. godine posedovao je u subotičkom ataru 195 k.j. oranica i 7 k.j. vinograda.⁵⁸ To su bila sledeća imanja: Tuk ugarnice 11, 12, 14, i Kelebija

⁵¹ IAS,F:235.23.160

⁵² Sa Irenom Antunović (r.1917), od koje se razveo 1951. godine, imao je sinove Petra i Jovana. IAS, F:68. II 727/1951. Sa četvrtom ženom i kćerkom iz tog braka napušta zemlju i nastanjuje se u Nemačkoj.

⁵³ U 1928. dobio je dozvolu za rušenje starog i podizanje novog jednospratnog objekta na toj adresi. Prostor u prizemlju je izdavao za radnje. IAS, F:47. III 579/1928

⁵⁴ IAS,F:47.III 1235/1940. Klub je okupljao motocikliste i bicikliste. Dobio je pravo da koristi prostor vašarišta u Malom Bajmoku (današnji Hipodrom), gde je 1932. godine održao nekoliko trka. Interes građanstva je bio izuzetan, na internacionalnoj moto trci, juna te godine okupilo se oko 6000 ljudi. Za konjičke trke, počeo taj deo da se upotrebljava od 1940. godine, kada je trkalište "Subotičkog kola jahača" iza fabrike "Zorka" zaposednuto od strane vojske.

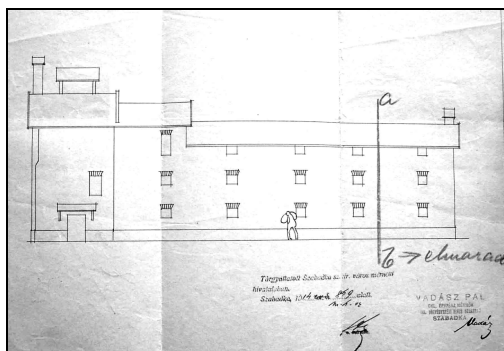
⁵⁵ Taj objekat je oštećen 18.9.1944. godine, u savezničkom bombardovanju ciljeva oko železničke stanice.

⁵⁶ I taj objekat je stradao u tom talasu bombardovanja.

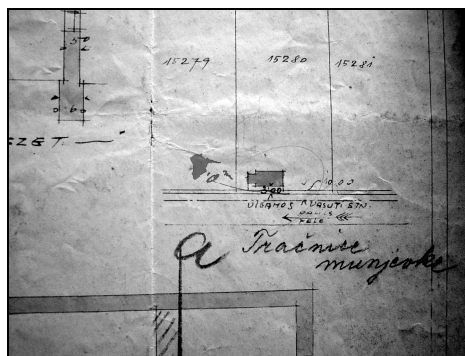
⁵⁷ Konen stariji, je u ranijem periodu imao kuću i u Karadžićevoj ulici 24 (nekada je služila kao štala), koju je zbog žalbi stanara u njoj na loše uslove, dotrajali krov, tek uz ponovljene odluke Senata, odlučio da popravi 1921. godine. Stanari su se žalili da Konen koji je "višekratni milioner" odlaže početak popravki. On je imao ideju da dotrajalu kuću potpuno sruši ali za to nije naišao na razumevanje vlasti, verovatno zbog velike oskudice stambenog prostora u to doba. IAS,F:47.1203.III 306/1920. O oduzetim nekretninama, dostupni arhivski podaci dopunjeni su iz Konen Jakobčičeve knjige.

⁵⁸ IAS,F:47.III 1507/1937

br. 208, ukupno 250 lanaca zemlje. Na kelebijskom imanju se bavio uzgojem svinja (maksimalni godišnji kapacitet je bio do 10 000 komada svinja), i krava (imao je dvadestak krava simentalke rase). Na 30 lanaca u Tuk ugarnicama gajio je hmelj, koji je izvezio i u Ameriku.⁵⁹

Skica Konenove sušare za hmelj na paličkom putu

Parcela hmeljarnika na paličkom putu

Vilim Konen Jakobčić je pored učešća u porodičnoj firmi, do 1934. godine, nakon toga bio i vlasnik sopstvenog klaničnog preduzeća i hladnjače - "**Eskimo**" (Natoševićeva 44). Kao akcionar se javlja i u nekim drugim subotičkim deoničkim društvima: "**Labor d.d.**", "**Industrija željeznog nameštaja i metala**", gde je i osnivač sa učešćem svojih 640 deonica od ukupno 4000, spoljni član komanditnog trgvačkog društva "**Neuhaus i Holländer**", sa 100 000 kruna uloga ubeleženog 1922. godine, koje se bavilo trgovinom i izvozom poljoprivrednih proizvoda⁶⁰, "**Jugomauntner proizvodnja i trgovina semena d.d.**" (vidi:st?), "**Opšta kreditna banka d.d.**". Bio je i spoljni član firme, sa ulogom od 1 000 000 dinara, komanditnog društva "**Kon Mirko k.d.**", koje osniva sa trgovcem *Kon Mirkom*, 1939. godine. Ono se bavilo "trgovinom kožom i sirovim proizvodima, perjem i vunom".

Tokom 1939. godine ulaže kapital u radionicu limene robe *Vilima Fizija (Fizi)*, koja radi od 1922. godine. Na sopstvenom placu u Carinarskoj ulici 17, podigao je još 1930. godine bestošarinsko "smestište" (magacin) za špecerajsku i tekstilnu robu (Magacin je bio u zgradi 40 x 8 m.). Tamo će od 1937. biti smeštena *Fizijeva* fabrika.⁶¹ Od 1939. godine firma se registruje kao komanditno društvo pod imenom "**Balkanmetal**". Kapital je iznosio 600 000 dinara. Zapošljava do 70 radnika i bavi se proizvodnjom metalne i limene robe. Kapacitet je iznosio 30 vagona robe godišnje. (Vidi: Metalna. st.?) Nakon rata nosiće ime "**Metalija**". Od 1941. godine, firmu su preuzele mađarske vlasti. Za potrebe vojske izrađivala je čaure. I to je kvalifikovano kao "delo privredne saradnje sa okupatorom." i povlačilo je . Oštećena je tokom bombardovanja.

⁵⁹ Sušara za hmelj izgrađena je 1924. godine na parceli pored fabrike leda, (k.č. 15534/1.) Po izveštaju sreskog poljoprivrednog referenta 1938. godine, tlo na toj parceli je bila ilovača, usev je dobro okopavan i prihranjivan, stajskim i veštačkim đubrivom, i donosi prinos od 12 mtc po lancu. IAS, F:57. 6382/1938. U subotičkom ataru bilo je polovinomdvadesetih godina pod hmeljom 50-60 jutara. IAS, F:47.XV 306/1926. Spisak hmeljarnika iz 1940. godine svedoči da ih je bilo 12.

⁶⁰ IAS, F:86.220. Registar Ct VIII 235/1922

⁶¹ IAS, F:57.9700/1937

Porodična fotografija Konenovih (iz zbirke Vere Konen)

Iste, 1939. godine, postaje vlasnik voćnog i loznog rasadnika "**Hortus**" na Paliću, površine 115 k.j., koji je do tada vođen kao zajednički sa *Hiršl Vladislavom*⁶² i *Šiling Vladislavom*. Nakon rata na njegovom imenu bila je 1/2 a na majčinom druga polovina vlasništva.⁶³

U 1940.godini registruje izvoznu trgovinu konja i poljoprivrednih proizvoda "**Kosovo**", koju juna te godine prodaje *Milojković Vojislavu* iz Beograda.

Pred rat je imao u bečejskoj pivari 80% deonica.

Po uverenju o narodnosti koje je dobio od gradskih vlasti, 24.1.1940. godine, pripada "Bunjevačkom plemenu". U uverenju stoji "aimilovan Bunjevac".⁶⁴

Kao rezervni oficir imao je ratni raspored u 125. bosanskom bataljonu. Po odzivu na poziv, njegova jedinica se nalazila na položaju kod Vrboveca, gde biva zarobljen, ali ubrzo i pušten kući. Po dolasku u Suboticu, okupacione vlasti su ga uhapsile i držale u kućnom pritvoru do septembra 1941. godine, kada mu je dozvoljeno da ode za Budimpeštu, gde ostaje sve do februara 1945, kada se vraća u Suboticu.

Nakon rata nove vlasti ga 1946. godine osuđuju na godinu dana prinudnog rada i konfiskaciju imovine, presudom "Suda za suđenje protiv nacionalne časti" br.102/1945. Kao olakšavajuća okolnost uzeto mu je to što je boraveći u Budimpešti materijalno pomagao "pokret" i spasao neke pojedince.⁶⁵

U 1947. godini Gradski NOO mu nudi da preuzme posao upravnika "**Državnog tovilišta svinja**" (Šupljak 208). On je to prihvatio i uspeo da stvori moderan pogon sa 450 radnika, 35 službenika i preko 10 000 svinja.

Ali opet je uhapšen 1949. godine, pod optužbom za krađu, sabotažu i štetočinski rad, i osuđen na smrt streljanjem, da bi nakon nekoliko intervencija ipak bio pomilovan, ostala mu je samo zatvorska kazna. Uzdao se u svetsku javnost, razvio je prepisku sa istaknutim državicima i vladama, javnim ličnostima. Pisao im je o svom slučaju, o odnosu novog režima prema vlasništvu, privatnoj imovini. Zatvorsku kaznu izdržava radeći u kolubarskim rudnicima. Zatim je prebačen u Sremsku Mitrovicu. U 1958. godini u Mitrovicu je stigao telegram da mu je umrla majka.

Po izlasku iz zatvora radio je u Novom Sadu, kao službenik "**Novkabela**".

Dobio je pasoš 1961. godine, ali pod uslovom da se više nikada ne vraća u zemlju. Do kraja života ostaće u Nemačkoj.

Napisao je knjigu svojih sećanja, pod naslovom *Unmenschen die sich für Halbgötter hielten* (Nehumani koji su sebe držali bogovima) u kojoj iznosi svoja sećanja na detinjstvo i

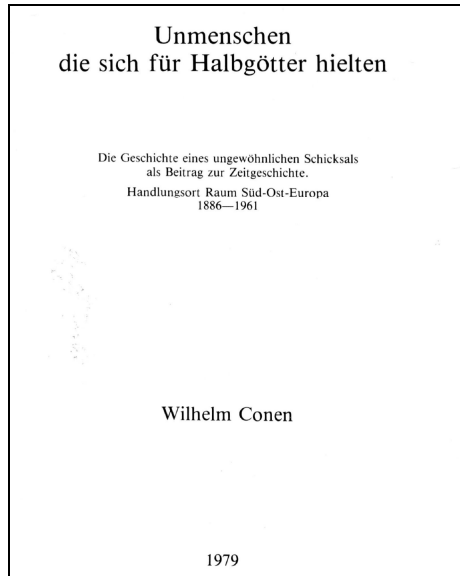
⁶² Vladilav Hiršl, dipl. baštovan, odlikovan za unapređenje poljoprivrede IAS,F:57. 1807/1937

⁶³ IAS, F:68. III 2258/1945

⁶⁴ IAS, F:47, IV 657/1940

⁶⁵ Nakon eksproprijacije 1946. godine on se obraća vlastima da mu ostave 5 hektara. "Pošto sam predao Agrarnom fondu putem eksproprisana najbogatiji živi i mrtvi inventar u subotičkom okrugu, od preko milijunske vrednosti..." IAS,F:68.III 4853/1946

poslovanje porodične firme. Zahvaljujući njegovoj kćerki Veri, koja mi ju je stavila na uvid, korišteni su podaci iz nje. Odatle saznajemo da je u XVI veku rodonačelnik te porodice bio Hans Konrat (Hanss Conradt) zvani Koen (Coen). Knjiga je objavljena u Nemačkoj 1979. godine.

Naslovna strana memoarske knjige Vilima Konena ml. (izdate 1979.)

Vilim Konen ml. (1985)

Na drugoj strani, preregistracija stare firme, zbog istupanja *Konena*, će biti izvršena tek aprila 1939, kada dobija novi naziv - "**Hartman i Comp, izvoz mesa d.d.**". Tada su brisani akcionari i članovi uprave stare firme: *Lajčo Bek*⁶⁶ *Vilim Conen* stariji i *Vilim Conen* mlađi. Glavnica nove firme je iznosila 3 miliona dinara podeljena u 30 (100 spojenih) deonica po 100 000 dinara. Deoničari su bili:

Josip Hartman sa 4 deonice

dr Jako Fišer sa 2

dr Miloš Pavlović sa 3

*dr Elemer Kalmar*⁶⁷ sa 3

*Mirko (Imré) Kemenj*⁶⁸ sa 3

dr Andrija Tisa sa 2

Eugen Jakobčić sa 4

Mirko Jakobčić sa 2

Ivan Rudić sa 4

Steva Sekulić sa po 3 deonice.⁶⁹

To društvo 26.11.1940. godine ima sledeće najveće deoničare: *Josip Hartman* - 400, *dr Miloš Pavlović* - 100, *dr Juraj Tomičić*⁷⁰ - 1000, *inž. Milan Manojlović* - 200.⁷¹

⁶⁶ IAS, F:57.78/1935. Lajčo Bek (Beck Lajos) (Subotica 1885 - 1938), od oca Filipa i majke Roze Fišer. Iz njegovog uverenja o državljanstvu IAS, F:57.6143/1938.

⁶⁷ Dr Elemer (Velimir) Kalmar (r.1887, Torža), advokat, u I sv. ratu vojni sudija. Posedovao je 205 k.j. na Žedniku, tzv. "Andrijin salaš". Stradao je za vreme II sv. rata.

⁶⁸ Mirko Kemenj (Kemeny Imre) (? - 1946). Porodica Kemenj je bila u rodbinskim vezama sa porodicom Šreger. Hermann Kemenj je uzeo za ženu Schreger Marisku, sestru Tereze Schreger.

⁶⁹ AV, F:126.14761/1939

Josip Hartman (Hartmann József) 1936. godine

U 1940. godini nakon donošenja vladine Uredbe o Jevrejima firma "**Hartman i comp.**" piše 31. oktobra "**Udruženju industrijalaca**" dopis u kome ističe: "Na sednici naše uprave 29.10. došli smo do zaključka da se naše preduzeće ne može smatrati jevrejskim, jer niti su članovi naše uprave u većini Jevreji, niti se kapital većim delom nalazi u jevrejskim rukama.". To je bio pokušaj da se izbegne postavljanje vladinog komesara na čelo uprave, a time i omogućiti dalji rada na izvoznim poslovima, pošto su čak i tada dve glavne eksportne pijace bile Nemačka i Italija.⁷² U skladu sa tim, došlo je i do smene poslovođe jevrejskog porekla Mirka Kemenja, februara 1941. godine, na čije mesto je postavljen *Andor Nemet*.⁷³

I za *Josipa Hartmana* (Subotica 21.03.1886 - Australija 1975)⁷⁴ i za njegovo preduzeće, tako završava jedan miran period. Na prosperitetu, u prvo vreme očeve firme, a zatim one koju je sam vodio, *Hartman* je uspeo da izraste u priznatog i bogatog građanina, i da obilato koristi sve pogodnosti koje su mu se time pružale.

Ali sa približavanjem ratnih truba i huka nadirućih tenkova, sa izbijanjem rata i na ovim prostorima, ruši se i imperija *Hartmanovih* i *Konenovih*. A nakon rata, za njih ništa više neće biti kao pre. Ime neke simbolike što je Josip rođen iste godine kada njegov otac *Rafael* sa ortakom Konenenom, registruju firmu "**Hartman i Connen**". Započevši životni put, istovremeno sa očevom firmom, mladi naslednik će tako i tim činom biti vezan za sudbinu preduzeća. Kao akcionar u porodičnoj firmi se javlja već u prvim godinama 20. veka, a nakon očeve smrti 1913. godine zauzima i njegovo mesto Upravnom odboru.

Po narodnosti je beležen i kao Jevrej a pre rat i kao Mađar, po veri kao reformata.

⁷⁰ Dr Tomičić Juraj advokat, hrvatske nacionalnosti, sa mestom boravka u Beogradu. Zastupao je porodicu Kemenj 1941. godine, u prodaji njihove porodične kuće u Beogradu, kada su oni kao Jevreji pokušavali da spasu svoju imovinu.

⁷¹ Milan Manojlović, inženjer, u Subotici dvadesetih godina radio kao ovlašteni graditelj, direktor električne centrale "Novosadsko električno d.d." do 1940. kada daje ostavku.

⁷² IAS, F:56.13.587/1940

⁷³ IAS, F:56.14.131/1941

⁷⁴ IAS, F:57.8323/1938. FOTO

Sudeći po knjizi *Konena* mlađeg, *Jožefova* deviza je bila "samo jednom se živi", hteo je da sve proživi i ima, i bilo mu je svejedno kojim putem stiže do toga. Važio je za "bonvivana" interesovale su ga lepe žene i novac, puno novca. Po navodima *Konena* i otac ga je kritikovao zbog takvog pomalo raskalašnog života, te mu je rekao da će završiti na đubrištu.⁷⁵

Posle 1918. godine zastupaće firmu u Beču i Londonu. Pored toga je učestvovao u osnivanju deoničkog društva "**Industrija željeznog nameštaja i metala**", a bio je akcionar i firme "**Labor d.d.**". Izbran je za potpredsednika "**Jugoslovensko - austrijske trgovačke komore**" osnovane 1931. godine u Beču (Predsednik je bio *dr Eduard Prniz*).

Posedovao niz nekretnina u zemlji i inostranstvu: hotele "**Jagnje**" i "**Nacional**" u Subotici, "**Royal**" u Beogradu. U 1939. godini, oš na majčinom imenu, vodila su se imanja od 100 k.j. nekretnina, 73 u Radanovcu i 27 u Tuk ugarnicama. Na njima je pored poljoprivrednih kultura, kukuruza, repe, hmelja, vinograda, gajena i stoka, svinje i drugo.⁷⁶

Kao da njemu, odnosno njegovoj porodici bogatstvo nije bilo dovoljno za sticanje socijalnog ugleda. Težili su da se njihov društveni status potvrdi i na drugi način. Tako su uspeli da se domognu i plemićke titule. *Josip (Jozsef)* je u 1938. godini pokrenuo postupak za priznavanje titule "visokorodni vitez plemeniti Hartman Josip rinenburški". (Rynnenburg, provincija Utrecht (Holandija) Molba mu je uvažena, rešenjem Min. Unutrašnjih dela Kraljevine SHS br. 26869/ 1937, te je dobio pravo da uz prezime koristi titulu - rinenburški.⁷⁷

Bavio se i sportom, tenisom, 1928. godine osvojio je prelazni pehar.⁷⁸

Za vreme rata firma radi pod imenom "**Hártman és társai huskiviteli r.t.**" da bi 30.9.1941. godine bio sklopljen ugovor o izdavanju pod zakup mađarskoj zadrugi "**Hangya**".

U prvim danima, nakon uspostave novih vlasti, 18.10.1944. godine u fabrici je zaposleno 235 radnika i 30 činovnika.

Josip je u proleće 1941. godine, bio među retkima kojima je pošlo za rukom da napuste Suboticu, i odu u inostranstvo, sklanjajući se od užasa rata. Vratio se ipak 1945. godine, ali Titova država ga je osudila i oduzela imovinu. "Sud za suđenje zločina i prestupa protiv nacionalne časti naroda Vojvodine" doneo je 16.8.1945. godine presudu kojom je osuđen na "7 godina gubitka jevrejske nacionalne časti i 1 godinu lakog prinudnog rada, bez lišavanja slobode".⁷⁹

U presudi stoji kao obrazloženje: "Što je kao glavni akcioner, generalni direktor i organizator velikog preduzeća "Hartman i drug d.d. za izvoz mesa" u Subotici, bez ikakve prinude sklopio zakupni 30.9.1941. ugovor i izdao "fašističkoj" firmi "Hangya" iz Budimpešte svoje preduzeće. 1943. prodao je zakupcu i "svoj patent za fabričko konzerviranje mesa, svoj čuveni patetnt o proporciji smeše za fabričko zgotavljenje mesnatih proizvoda". Novi upravljači su za vreme rata preradili 65 000 debelih svinja. Pored toga *Josip* je izdao i svoju sušaru za hmelj.

Presudom istog suda br.Sn. 118/1945⁸⁰ osuđena je i supruga *Imrea Kemenja, Sadecki Terezija*.⁸¹

⁷⁵ Konen, nav. delo, st.223

⁷⁶ Na imanju 1939. godine ima 35 krmača. IAS, F:57. 4266/1939

⁷⁷ F:57.95.1938. Još 1928. porodica Hartman, Tereza i sin Josip, je dobila pravo da promeni prezime, odnosno da doda svom prezimenu - Rinenburški. IAS,F:47.I 108/1927

⁷⁸ Katalog izložbe, Spomen na subotičke Jevreje, Gradski Muzej Subotica, Subotica,

⁷⁹ IAS, F:70. 14 996/1945

⁸⁰ IAS,F:68. Nacionalizacija, dosije 142

⁸¹ Terezija Kemenj, rođena 1879. u Subotici. Ona se 1950. odrekla jugoslovenskog državljanstva radi iseljavanja u Izrael, (IAS,F:68,XV 1789/1950) no obraća se i 1952. godine NO Subotica radi postupka

Od *Hartmanovog* imanja oduzete (konfiskovane) su sledeće nekretnine: kuće u Trumbićevoj 21 i Preradovićevoj 18, Park Kralja Petra 7, Paje Dobanovačkog 6, imanja u Tuk ugarнице 3, Radanovac 75, 95, Halaški vinogradi 526, kuće: Čista ulica 11, Horgoški put 84 i 91, hotel "**Nacional**" i "**Zlatno Jagnje**", odnosno sva imovina deoničarskog društva "**Zlatno Jagnje d.d.**", čiji je on glavni deoničar. To su bili hoteli "**Zlatno jagnje**", "**Nacional**", gostione "**Malo jagnje**" i "**Tri šešira**", kafana "**Grand**" i zgrada na Horgoškom putu br. 72, "Ovo deoničarsko društvo bilo je fiktivno a u stvari isključiva svojina konfiskovanog Hartman Josipa" kako to stoji u zapisniku o primo predaji ugostiteljskih radnji organima novih vlasti.⁸² Pored toga i hotel "**Royal**" u Beogradu, kuće u Paraćinu, Starom Bečeju i 90 lanaca zemlje u Subotici.

Presudom Sreskog narodnog suda Vp 1727/1945 od 14.1.1945. godine, konfiskovano mu je celokupno imanje fabrike, nekretnine ukupne površine 7862 kvadratna metra kao i sav zatečen tehnički uređaj, živi inventar, gotova roba i ostalo.⁸³

Zapisnik o konfiskaciji imovine			
(član 21, 22 zakona o konfiskaciji)			
28			
Poslovni broj <i>Vp. 1727/1945</i>			
Sreski Narodni Sud u Subotici			
Sastavljen dne 194... god. u sati podne na			
licu mesta u Subotici, <i>Tuk ugarnice</i> kućni broj <i>5</i> u stvari			
konfiskacije imovine <i>fabrike "Handa" u Subotici</i>			
određene presudom <i>Sreskog narodnog suda u Subotici broj Vp. 1727/1945</i>			
<i>g. od 14. januara 1946. g. a u smislu čl. 22 Zakona o konfiskaciji.</i>			
PRISUTNI:			
<i>Vojin P. Slavka</i> sudski izaslanik		<i>Gaber Franjo</i> ovlašćeni predstavnik uprave narodnih dobara II ranga	
..... procesitelji	 član mesnog narodnog odbora	
..... punoletni ukucanin osuđenog			
U smislu gore citirane presude popisuje se imovina na sledeći način:			
Broj redni komada	Oznaka i opis stvari	Približna vrednost Dinara para	Primedbe
	FABRIKA "HANDJA" Tuk ugarnice br. 5		
	Z G R A D E:		
1	1 Strojarnica površina 662,5 m ² od cigle, gale		
2	1 Hladnjača sa 2 prostorije površ. 957 m ² od cigle, gale		
3	1 Nova strojarnica nedovršena površ. 290 m ² cigle, gale		
4	1 Fabrike br. II. površ. 22 m ² od cigle, gale		
5	1 Mala mesarska radionica površ. 112,6 m ² od cigle, gale		

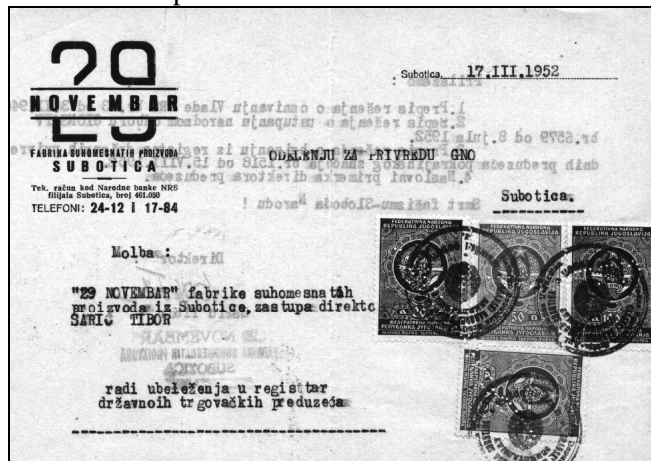
Zapisnik o konfiskaciji imovine fabrike Handa 1945. godine

poništanja kupoprodajnog ugovora, kojim je beogradski advokat dr Juraj Tomašić, prodao njihovu porodičnu kuću u Beogradu, avgusta 1941. godine. IAS, F:68, XVI 37/1952. Ona se nakom muževljeve smrti 1946. godine, preudala za advokata u Subotici Ruski Slavka. Sadecki Kemenj Terezija je bila vlasnica 1500 akcija firme "Hartman i drug d.d.", gotovo polvine i kažnjena je oduzimanjem akcija i "gubitkom mađarske nacionalne časti" na 1 godinu.

⁸² IAS, F:68. Nac. 298

⁸³ IAS, F:68 nac.142. Tako su neki od objekata bili i strojarnica od 662 m², hladnjača - 957, fabrika za konzerve - 495. (Građevinski izveštaj). Zanimljiv je i inventar gotove robe-začina. Zatečeno je 340 kg majorane, 3142 kg sitne paprike, 542 brašna od luka, 3120 kg korijandera itd.

Nakon toga, Zakonom o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća od 8.12.1946. firma će biti nacionalizovana i nastaviti sa radom pod imenom "**Bačka**".⁸⁴ Tada je imala 7 hladnjača, 4 velike pušione, otek za konzerviranje, otek za odvajanje mesa od kostiju, za punjenje kutija, za tutkalo. Sačuvana su ostala i 3 autoklava od 3 atmosfere za iskuvavanje. Od mašinskog pogona popisani su parni kotao od 9 atmosfera, parna mašina 90 KS, gasgenerator 125 KS, centrifugalna pumpa (200 l/min), amonijak kompresori od 200 000 i 60 000 cal, 30 elektromotora od 60 do 0,5 KS. Broj radnika dan - 10.12.1944. godine je bio 396. Dnevni kapacitet je iznosio 300 svinja, 35 goveda, 2000 kg kobasičarske robe, 3500 suhomesnatih proizvoda.

Memorandum firme "29 novembar"

Kao "**29.novembar**" osnovana je Rešenjem Vlade NR Srbije, br.73 od 3.9.1946. godine.⁸⁵

Time je *Hartmanu* konfiskovana celokupna imovina, sem kuće u ulici Kralja Petra 7. *Josip Hartman* dospeva 1948. godine u Izrael, pa zatim u Nemačku. Životni put okončava 1975. godine u Australiji.

"PRVA SUBOTIČKA FABRIKA SALAMA"

Avgusta 1920. godine počela je sa radom "**Prva subotička fabrika salama**". Nalazila se na adresi Mažuranićeva 60. Kao vlasnici su u Registru Ct VIII 66⁸⁶, bili upisani *dr Mirko Halbror* (*Hálbrohr Imre*)⁸⁷, *Leopold Ingus*, *Aleksandar* i *Ignac Frenkel*.⁸⁸

Zapošljavala je 20 radnika. Dozvolu za rad klanica dobija 1920. godine.⁸⁹ U fabrici je kao poslovođa bio zaposlen i budući zet *Aleksandra Ingusa*, *Hugo Lang* iz Iloka. Za njega je *Ingus* podneo molbu Senatu da mu se odobri boravak. U njoj navodi da *Hugo* neće predstavljati teret za grad, pošto mu on obezbeđuje smeštaj u svojoj porodičnoj kući, VII krug

⁸⁴ IAS, F:68, Nac. 142

⁸⁵ IAS, F:68, I 1057/1952

⁸⁶ IAS, F:86.215

⁸⁷ Halbror je 1920. godine tražio dozvolu za klanje na sopstvenoj klanici. IAS, F:47.1428. XIX 318/1920

⁸⁸ Aleksandar Frenkel (Fränkel Sándor) je iz Starog Bečeja. U jednom dopisu Senatu 1921. godine, navodi da mu je kuća u St. Bečeju "za vreme prevrata 1918. godine opljačkana i upaljena". IAS, F:47. Gr. 1076/1921. U svojoj molbi Senatu, februara 1920, radi izdavanja dozvole boravka, Ignac Frenkel, rodom sa Pekla puste (srez Kula), navodi da će se u toj fabrici prerađivati ugojene svinje baš sa imanja u Pekla pusti. Ignac se u 1921. godine javlja kao vlasnik fabrike kolomasti koja je imala 60 radnika. IAS, F:47. XIX 43/1920

⁸⁹ IAS, F:47 XIX 318/1920

br. 68, gde je već živelo 6 porodica, a i raspolaže nekretninama u Iloku vrednosti 500 000 kruna.⁹⁰

Dozvolu za podizanje sopstvene prodavnice u VI krugu (Sečenji trg, ?) dobila je 1920. godine.⁹¹

Nije bila dugog veka, prestaje sa radom već 1921. godine.

Za snabdevanje lokalnog jevrejskog stanovništva postojala je:

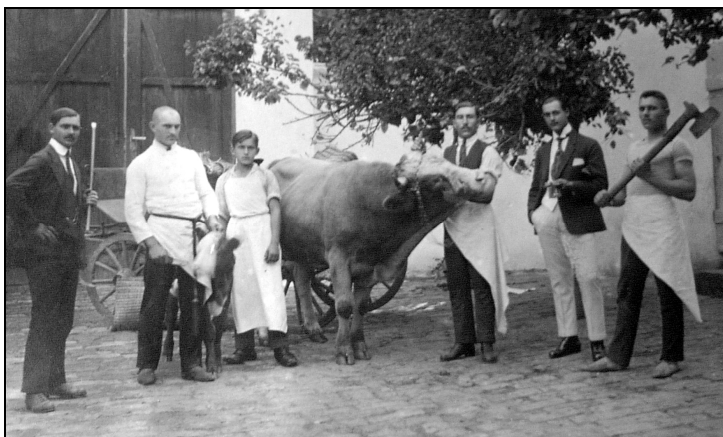
"PRVA ORTOPEDSKO KOŠERSKA TVORNICA SALAMA"

Njen vlasnik je bio *David Reis*⁹². Bavila se klanjem i izradom salama i kupoprodajom pilića. Registrovana je u opštinskom registru D 244/1922. Bila je to zapravo radnja manjeg, zanatskog obima. Prekinula je sa radom 1925. godine. Vlasnik se odselio za Mađarsku (Bačolmaš).⁹³

"TVORNICA SALAMA KORHEC"

Put, od mesarskog šegrta, zatim majstora mesara - kasapina i kobasičara - do vlasnika industrijske klanice i fabrike salama, bogatog i uvaženog poslovnog čoveka, prešao je *Julije Đula Korhec (Korhec Gyula)*⁹⁴ u roku od samo desetak godina.

Rođen u St. Bečeju u porodici koja se bavila mesarskom delatnošću, vrlo rano se upoznao sa tim zanatom. Prve korake u samostalnom vođenju mesarskog posla, načinio je već kao šesnaestogodišnji mladić, uz pomoć starijeg brata Maihalja, na čije ime je registrovana radnja u St. Bečeju, a koju je on vodio.

Đula Korhec (Korhec Gyula) (oko 1917.g.) U dvorištu mesare u St.Bečeju (Đ.Korhec drugi s desna)

Nakon rata, po dolasku u Suboticu⁹⁵, 1921. godine kupuje od istaknutog subotičkog mesara Reže Sabadoša kuću sa mesarskom radionicom (Jugovićeve 6) i opremom.⁹⁶

⁹⁰ IAS, F:47. XIX 395/1921

⁹¹ IAS, F:47.1. Zapisnik 1919-1920, 200 P.S. 12402/1920

⁹² Reis David (1873-Aušvic 1944) je posedovao zapravo dve radnje, jednu registrovanu kao "mesarsku" a drugu kao "kobasičarsku".

⁹³ IAS,F:57.162/1937

⁹⁴ Julije (Đula) Korhec, (Stari Bečej, 1899 - Subotica, 1973) rođen je u porodici sa 9 dece, kao najmlađi sin, od oca Korhec Vince Janoš (Vincze János), mati Agneš (Ágnes), rodene Varnju (Varnyú). Bio je visok 176 cm. IAS,F:68. XII 1100/1948. Oženio se 1930. godine u Novom Sadu, Terek Žužanom.

Ovlaštenje za mesarsku i kobasičarsku radnju izdato mu je 21.2.1922. godine. U narednom periodu, radeći za građanstvo ali i za Grad, kao snabdevač Javne bolnice i drugih gradskih ustanova, uspeo je da razvije posao i stekne kapital za ulaganje u nove investicije.

Kupovinom, 1927. godine, placu sa izgorelim objektima bivšeg "**Olga**" (ranije "**Polak**") mlina, Paje Kujundžića (Braće Radića) 128 - 130, krenuće u izgradnju svoje radionice za preradu mesa sa modernom opremom za preradu.⁹⁷ Dozvolu "za uspostavu kobasičarske fabrike" (C 12/1927) dobija iste 1927. godine. Naredne godine kupuje u Mađarskoj i uvozi odatle novu opremu za hlađenje.⁹⁸ Tokom 1928. godine već radi na adresi Paje Kujundžića 128-130. Nadležne službe ga tada vode kao industrijalca. U 1929. godini kapacitet prerade je bio 50 komada svinja dnevno. Broj zaposlenih radnika je bio 40. Za pogon mašina imao je instaliran elektromotor.⁹⁹

Po izveštaju obrtnog odeljenja Gradske policije, *Korhec* je tada godišnje klao (na gradskoj klaonici) 600 komada rogate marve, 800 teladi i 1000 svinja.¹⁰⁰ Meso je prerađivao u svom pogonu, praveći razne kobasičarske proizvode. Posebno je bio usavršio tehnologiju izrade zimskih salama, po kojima je bio čuven.

Izveštaj "**Opšte kreditne banke d.d.**", čiji je komitent *Korhec* bio, iz 1928.godine opisuje ga na ovaj način. "Imenovani je vlasnik moderno uređene tvornice za preradu mesa, koju je pre godinu dana podigao prodajom svojih ranijih nekretnina, sa investicijom od 600 000 dinara. U gradu podržava 5 prodavaonica, koje u struci postižu najveći promet. Mesečni promet sviju prodavnica dostiže 700 000 dinara. Poznat je kao marljiv i poverenja vredan trgovac. U stručnim krugovima uživa dobar glas. Posедуje nekretnine, koje su opterećene hipotekom u našu korist, te bogato skladište, 2 teretna i jedan osobni automobil. Čista imovina se ceni na 1 500 000 dinara."

Dula Korhec sa suprugom (1930. godine)

Imao je uređaje i za proizvodnju leda, koji je prodavao ali najviše ga koristio za hlađenje svojih proizvoda pri pakovanju u vagone.

Kao i većina drugih mesarskih radnji i on je od otpadaka proizvodio običan sapun za pranje.

⁹⁵ U Suboticu dolazi sa najmlađom sestrom Matildom, koja mu je kasnije pomagala u radnji.

⁹⁶ IAS, F:47. XIX167/1922. Iz njegove molbe za nastanjivanje i započinjanje obrta saznajemo da mu je pravni zastupnik bio subotički advokat dr Julije Rubi.

⁹⁷ IAS, F:47. III 419/1927

⁹⁸ IAS, F:235.26.72/1928

⁹⁹ Zbog montiranja elektromotora od 8 KS u 1930. godini, bez prethodne prijave gradskim vlastima odnosno električnoj centrali, pokrenut je postupak protiv njega. Centrala se žalila da je zbog toga stalno dolazilo do pregorevanja osigurača, pošto transformator nije bio dimenzioniran za takvo opterećenje, pa su i okolni potrošači ostajali bez struje. IAS, F:47. XVI 38/1930

¹⁰⁰ IAS, F:235.26.72/1928

O razvitku njegove firme svedoči i to što je već 1931. godine imao i filijale u Novom Sadu, Somboru, Starom Bečeju, Velikom Bečkereku i Senti.¹⁰¹

Imao je i 5 prodavnica u gradu na sledećim adresama: Štrosmajerova 20, Paje Kujundžića 128, Krupežićeva 3, u Malom Bajmoku, Karađorđev trg 2, jednu na Paliću - Horgošku put 61, kao i tridesetak van Subotice.

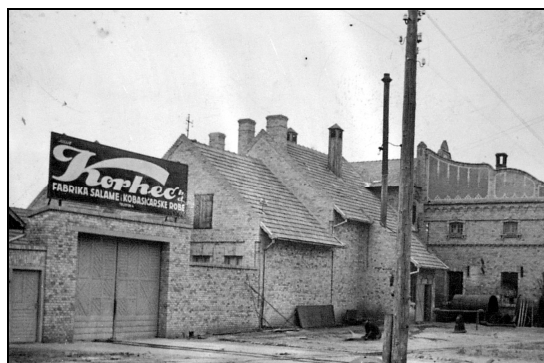

Zaposleni ispred i u subotičkoj prodavnici br. 1 (Karađorđev trg 2)

U Čoki formira 1934. godine "**Javno trgovačko društvo za izradu salame i kobasičarske robe**" sa veleposednikom *Đorđem Ledererom (Lederer Georg)*. Njegov udeo u kapitalu je iznosio 51%, a *Lederera* i njegove supruge 49%. "Fabrika je proizvodila: salame, kobasice, mast, sapun i drugo. Tokom 1934. godine ona je proizvela: 40 vagona masti, 39 vagona svežeg mesa, 40 vagona kobasičarske robe i jedan vagon sapuna. Na domaćem tržištu prodale je 66 odsto robe a ostatak 44 odsto izvezla je u Nemačku, Austriju i Čehoslovačku."¹⁰² U toj godini beležila je 65%, a u 1937. - 55% iskorištenosti kapaciteta. Zapošljavala je u početku 80 radnika, da bi pred rat njihov broj narastao na preko 200. Klala je svinje, rogatu marvu, ovce, ali i guske. Bila je moderno opremljena.

Deo mehanizovanog pogona klanice u Čoki

Ulaz u fabriku u Čoki

¹⁰¹ IAS, F:235.32.482

¹⁰² Mr Ljubica Šiljački, Privreda Banata između dva svetska rata, Novi Sad 1987, st. 213.

Magacin u Čoki za zimsku salamu (kapaciteta 60 v.)

U 1935. godini stvara komanditno društvo, registrovano u Subotici, "**Korhec Julije, fabrika salama i kobasičarske robe k.d.**" sa ortakom *Lederer Đorđem* iz Čoke, koje je u narednoj godini dobilo sedište u Čoki.

Tokom 1938. godine *Korhec* se i preseljava, prebacuje proizvodnju u Čoku. Odatle je doduše slao robu u svoju subotičku hladnjaču. Tek početkom 1941. godine, prijavio je prekid rada u Subotici.¹⁰³

I on je spadao u red subotičkih privrednika koji su od "**Opšte kreditne banke d.d.**" dobili velike zajmove pred sam rat. *Korhec* je februara 1941. godine dobio hipotekarni zajam od 2 miliona dinara. Žiranti su bili *Artur* i *Georg Lederer*, sa svojim nekretninama, 2 fabrike špiritusa i 664 jutra zemlje u Čoki.¹⁰⁴

Od nekretnina *Korhec* je pre rata posedovao kuće u Subotici: Sokolska ulica (Drapšinova) 2, Skotus Viatora 49, 113 i 115 (Prvomajska)¹⁰⁵, Paje Kujundžića (Braće Radića) 128, kao i kuću u Budimpešti. Imao je i 171 jutro zemlje u Gornjem Bregu. Pored toga imao je 2 kamiona ("Ford") i 2 putnička automobila, "Torpedo Classic" i "Fiat 520".

Sa izbijanjem rata *Đula Korhec* istupa iz firme u Čoki. Za vreme rata fabrika je bila pod nemačkom upravom.

Sreski sud u Subotici 1945. godine doneo je odluku o konfiskaciji njegove celokupne nepokretne imovine.

U prostorije u kojima se nalazila subotička fabrika, nakon rata se uselila zadruga "**Mesar**". *Korhec* je i nakon rata je od 1957. do 1963. godine nastavio da radi u mesarskoj struci, otvorivši zanatsku radnju (Trg Kralja Tomoslava) na ime svoje dece¹⁰⁶.

Kao izvoznici stoke postojale se i sledeće firme:

"**Herman Baruch i sin**", vlasnika *Hermana Baruha* (*Baruch Herman*) i sina *Aladara* (*Aladár*). Bavila se poslovima exporta - importa prehrambenih artikala. Oni su izvozili živinu u Švajcarsku, Nemačku, Austriju, (Beč), Breslau. *Baruh Herman* je izvezio i jaja,

¹⁰³ IAS, F:56.13.694/1940

¹⁰⁴ IAS, F:43.111.

¹⁰⁵ Suvlasnik kuća u ulicama Skotus Viatora i Paje Kujundžića je pored njega bio i Đorđe Lederer. IAS, F:1936. Spisak vlasnika kuća i objekata.

¹⁰⁶ Imao je 4 sina i 1 kćerku. U 1960. godini je boravio u Kanadi, gde je isto pokušao da zainteresuje investitore za svoju tehnologiju izrade zimskih salama. Bavio se filatelijom, stvorio je unikatnu zbirku slovenskih maraka, i upravo je zahvaljujući izlaganju te zbirke i dobio priliku da poseti i Kanadu.

konzervirana, odnosno hladena i pakovana u limene kutije. Hladnjaču za te svrhe izgradio je 1931. godine.¹⁰⁷ Poslovaio je i sa filijalom "**Hartman i Conen**" u Londonu. Adresa ove subotičke firme je bila Tolstojeva 9. Nakon rata, taj objekat je pao pod udar Zakona o nacionalizaciji.¹⁰⁸

I firma *Fridriha Pulmana* (*Fridrich (Frigyes) Pullmann*), koja je nosila njegovo ime, izvozila ježevinu. Izvoz je pretežno išao u Austriju, Nemačku. Tako, guske, piliće, ćurke, šalje 1930. godine u Beč.¹⁰⁹ Nalazila se u Mariborskoj ulici br.7. Ostvarivala je godišnji promet od 2-3 miliona dinara.¹¹⁰

Vojislav Kovač isto je izvezio guske, kokoške i zečeve u Beč.¹¹¹ Tako je za 3 meseca 1931.godine u grad uvezao, i na tu količinu platio trošarinu, 24 590 a izvezao 32 434 kg pernate živine.¹¹²

Bela Farago (*Farago Béla*)¹¹³ sa suprugom *Julijanom Kasa* imao je od 1919. godinu firmu, mesarsku radnju, pod svojim imenom, koja se bavila trgovinom, izvozom i preradom živine. Od 1919. godine otvara i prodavnicu u Štrosmajerovoj 24.¹¹⁴ Posao je proširio 1936.godine, od kada se vodi kao industrija. Tada je imao radionice i na adresi Bledska 8. Zapošljavao je 35 radnika. Pogon su činili elktromotori, 5 komada, ukupne jačine 40 KS, koji su pokretali 8 mašina.¹¹⁵ U 1938. godini, uz saradnju "**Zadruga za proizvodnju i izvoz stočnih prerađevina**"¹¹⁶, nabavlja opremu za hlađenje, fabriciranje leda i topljenje masti. Firma mu je 1937. godine procenjena na 450 000 dinara. Za vreme rata preduzeće je izdato pod zakup I nastavilo sa radom.¹¹⁷ Nakon rata vlsnicu su kažnjeni a imovina im je konfiskovana.¹¹⁸

"**Armin Hermann**" bila je firma koja se bavila eksportom jaja i živine. Nalazila se na adresi Paje Kujundžića 5.

Kao izvoznici svinja javljaju se: *Beno Sekelj* (*Székely Beno*)¹¹⁹, *Ivan Sekelj*, *Korhec Julije*¹²⁰, "**Adrija**" vlasnika *Nikole Đorđevića*, *Vasa Rajković*, "**Jugo-export**" *Mirka Gutmana*, *Erne Presburger*¹²¹, *Mirko Kemenj* (*Kemeny Imre*)¹²², "**Predović d.d., Zagreb**", društvo koje je imalo svoju poslovnicu u Subotici.

¹⁰⁷ IAS, F:47.I 1347/1931

¹⁰⁸ IAS, F:68. XI 1535/1950

¹⁰⁹ IAS,F:47.XIII 1991/1930

¹¹⁰ Za 1930. godinu, procenjen je na 2 miliona. IAS,F:235.32. 351/1931

¹¹¹ IAS, F:47. XIII 2004/1930.

¹¹² IAS, F:47 XIII, 20/1931

¹¹³ Bela Farago (Subotica 1897- ?)

¹¹⁴ U 1922. nije dobio dozvolu za preinaku postojeće kuće. Senat je zahtevao da se ona sruši i na tom mestu podigne kuća na sprat. IAS, F:47.1208. III 269/1922. Imao je i vilu na Paliću (tzv. Schulhof vila) kao i 45 jutara zemlje. Sve nekretnine koje su mu pripadale, konfiskovane su nakon rata, odlukom Okružnog suda K 16/49. IAS, F:68, XI 1535/1950

¹¹⁵ IAS, F:56.8.168/1937

¹¹⁶ "U njoj su g. Farago Bela i dr Palić Emil, sekretar Udruženja mlinske industrije glavni faktori." IAS, F:56. 12.352/1939

¹¹⁷ IAS, F:86. K 168/11946. Zakupac je bio Janoš Šimala iz Kečkemeta.

¹¹⁸ isto

¹¹⁹ Beno Sekelj, (Subotica 1894 - ?). Žena, Rozalija Stipić mu je donela u miraz 50 lanaca zemlje. Sa ocem Belom držali su najam preko 800 lanaca zemlje.

¹²⁰ U januaru 1935. godine izvezao je 1775 tovljenih svinja. IAS, F:47. I 742/1935

¹²¹ Presburger je izvezio i konje, tako je 1931. godine imao pošiljku konja za Francusku. IAS, F:235.32.1148/1931

"GINGOLD SALAMON, TVORNICA RIBLJIH KONZERVJI"

Osnivač ove firme koja se bavila preradom i konzerviranjem ribe a time bila jedina te vrste u Subotice a i šire, bio je *Salamon (Samuilo, Šulem) Gingold*.¹²³ U poslovanju se koristila svojim porodičnim vezama u drugim delovima zemlje a i inostranstvu. Osnivačev sin će voditi firmu od 1935. godine.

Salamon je u Apatinu u periodu pre rata držao u zakupu ribnjak nadhercega Fridriha, i bavio se u prvo vreme trgovinom a zatim i preradom (konzerviranjem) ribe. Obrtnicu za preradu ribe dobija 1915. godine u Apatinu. Zbog trgovačkih poslova sa dunavskom ribom, u Suboticu povremeno navraća počev od 1912/13 godine. "Iz ovog sam razloga još pre mobilnog doba, liferovanu artiklu u Subotici razpakovao i ponovo u led stavio i takvo je ova artikla stavljena na uporabu, odnosno je bila na ovakav način liferovana." Predmet se odnosi na odluku gradskih vlasti 4799/1920 gr.sen. o izgonu porodice *Gingold* kao ratnih doseljenika, na koju *Salamon* ulaže niz priziva (žalbi).¹²⁴ Od 1916. godine se stalno nastanjuje u Subotici. "Kao ribogojac, po umerenoj ceni razprodajem ribu u Subotici i sa ovim unapređavam snabdevanje ovoga grada. Inače sam nameran ustanovit fabriku za konzerviranje riba čim bi raspolagao sa dovoljnim lokalom."¹²⁵ O potrebi za njegov ostanak u gradu Ministarstvu socijalne politike piše i sledeće: "Slobodan sam navesti, da kada u ovim teškim socialnim vremenima i silni radnici stoje bez zarade, nije opravdana odluka senata onda kada sam ja izabrao Suboticu, istina za vreme rata, da stvorim fabriku, kakve u Jugoslaviji nema i da na ovaj način, dam posla mnogim ljudima, koji sada stoje bez posla zbog nestašice fabrika ovoga faha. Izabrao sam Suboticu, jer saobraćajni položaj je najpodesniji za brzo i svestarno odliferovanje ovog materiala." i nastavlja "...ipak se ne smije izgnati čoveka, koji spoznavši duh današnji vremena, hoće sa svojim znanjem i kapitalom da pomogne kod konsolidovanja nove države s jedne strane radništvu a s druge pak tako rekuć hoće da pomogne državi kod podizanja industrije koja je tako rekuć još u koljevci."¹²⁶ I zaista, Senat, nakom cirkularnog dopisa Ministarstva za socijalnu politiku, br. 13 033/1920, u kojem se ističe da doseljenicima "ne bi trebalo praviti smetnje u pogledu nastanjivanja u mestima gde doduše od pre nisu imali svoje redovno prebivalište, ako u istom kane podići kakovo industrijsko ili obrtno preduzeće."¹²⁷, povlači svoju raniju odluku i omogućava *Gingoldu* da osnuje svoju fabriku; "Pošto je njegov boravak ovde, od koristi iz narodno gospodarskih obzira" potpisuje 4.1.1920. godine i tadašnji gradonačelnik *Andrija Pletkosić*, odluku o dozvoli za boravak, *Salamonu Gingoldu*.¹²⁸

¹²² Mirko Kemenj (Bački Aljmaš (Bácsalmas) 1907. - Subotica 1946.). Jevrejske nacionalnosti. Njegov otac, Herman Kemenj, veterinar, koji je u Subotici od 1912. godine, optiranjem je sa porodicom stekao jugoslovensko državljanstvo. Bio je oženjen Mariskom Šreger Sadecki. Bili su akcionari firme "Hartman i Conen".

¹²³ *Salamon Gingold* je rođen 28.11.1869. godine umestu Sučavi (Rumunija), (otac Herši, mati Sara) a umro je u logoru Aušvic 1944. godine. Sa suprugom Elenbogen Reginom (r.1884) imao je dva sina. Karlo (Károly, Dragutin) je rođen 12.7.1905. godine u Galiciji u mestu Sučavi. Umro je na prinudnom radu, 1943. godine, u mestu Hrenovo. Školovao se na Trgovačkoj akademiji i na Ekonomsko komercijalnoj visokoj školi.IAS, F:57.3210/1938. Drugi sin - Samuilo (Sučavi 1902 - Subotica 1930) je bio oženjen sa Almom Rotštajn (Rotstein) (r. Zagreb 1902), sa kojom se 1928. venčao u Zagrebu. IAS,F:47. 1261.1798. Imali su kćerku Anicu.

¹²⁴ IAS,F:47. XIX 80-78/1921

¹²⁵ isto

¹²⁶ IAS,F:47. XIX 80-78/1921

¹²⁷ isto

¹²⁸ IAS,Gr.1832/1920

Time je omogućeno ovom poslovnom čoveku da nastavi sa svojom deletnošću u Subotici. Od trgovine ribom razviče pogon za njeno konzerviranje i preradu.

U početku je, do 1925. godine, uspostavio svoju fabriku ribljih konzervi u ulici Skotus Viatora 12.

Dozvolu za gradnju novog pogona, na adresi Nikolićeva 17 (danas Nade Dimić) dobija 1924. godine.¹²⁹ Tako će naredne 1925, biti završen objekat u kome će nastaviti da radi na dotadašnjim poslovima, ali pod imenom - "**Ocean**". U toj radionice će imati kompletnu instalaciju za izradu limenih kutija, konzervi, koju je 1922. godine kupio u Magdenburgu.¹³⁰

U 1939. godina pogađa ga sistem dozvola za uvoz iz neklirinških zemalja. On je inače uvezio do 10 000 kg ribe iz Holandije, Norveške, Nemačke i Engleske.¹³¹ Pošiljke haringi su stizale i vodenim putem. Tako je 1938. godine stigla u Bezdán pošiljka haringi u salamuri iz Ostendea (Belgija). Preuzimanje je teklo uz probleme, zbog naplate carine. Država je pokušavala da zaštiti domaće, morsko ribarstvo, i visokim carinama za tu vrstu ribe, što naravno pogađa *Gingolda*. On se žalio da domaće sardele ni u kom slučaju ne odgovaraju u svrhe mariniranja, te da samo uvozne haringe omogućavaju njegovu proizvodnju.¹³²

Broj radnika: 1934. godine 20-40 u sezoni, leti 10-20
1939. godine 30-40 u sezoni, leti 8-10

Maksimalni kapacitet prerade je u 1934. godini iznosio:

20 000 kg marinada haringi	proizvedeno - 9000 konzervi
50 000 kg rusla	proizvedeno - 8000 staklenki
2 000 kg kozervi slatkovodne ribe	

Kapacitet je bio iskorišten sa 30%.

Nadnice radnika su 1939.godine bile 24-35 din, a radnica 20-30 din.

Gingold je bio član i apatinske firme "**Gingold, Salzmán, Ellenbogen**" (Ellenbogen je rođeno prezimo Gingoldove supruge. Tu upućuje da je i ta firma bila porodičnog karaktera, a pošto je on došao u Suboticu upravo iz Apatina, sigurno je pored rođaćkih, zadržao i dobre poslovne veze u tom mestu.), koja se isto bavila poslovima prerade i izvoza ribe.

Od 1930. godine ta firma će izvoziti svežu ribu u Poljsku.¹³³ Izvoz je išao iz Apatina i Subotice. Riba se izvozila u vodi (posebnim vagonima) ili na smrznuta u ledu. *Gingold* se interesovao za izvoz u Poljsku još 1927. godine. Zahtevao je i uspostavljanje telefonskih veza sa Varšavom i Katovicama. U jednom dopisu navodi da bi mogao nedeljno da isporučuje 10 000 kg ribe.¹³⁴

Gingold se priključio i grupi preduzetnika koja je početkom dvadesetih godina dobila pravo zakupa ribolova na Paliću i Ludošu. Godišnja zakupnina je iznosila 112 500 dinara. Nju su činili *dr Joca Milekić* - advokat, *Imre Prokeš* - veleposednik i *Samulo Nađ* - direktor banke. Oni su dobili pravo privrednog ribolova na licitaciji 1922. godine. Ta grupa je formirala "**Paličko ribarsko društvo**" i uz redovno poribljavanje šaranskom mladi, godišnje je izlovljavala do 50 000 kg šarana. Zakup koji je važio 10 godina, produžen im je njihovu molbu do 1938. godine, zbog izuzetno loših vremenskih prilika, suše 1927/8, velikih mrazeva

¹²⁹ IAS,F:47 III 594/1924

¹³⁰ AV, F:92.1807/1922

¹³¹ IAS, F:47. XIII 1423/1930

¹³² IAS,F:56.9.3/1938

¹³³ IAS, F:235.30.47/1930

¹³⁴ IAS, F:235.25.534/1927

1928/9 i opet sušne 1929. godine.¹³⁵ Time je *Gingold* praktično osnažio svoje pozicije kao glavni snabdevač grada svežom ribom.

Jedna od otežavajućih okolnosti za plasiranje ribe na subotičkom tržištu bila je i gradska trošarina. Za ribu iz uvoza, na pr., jednog vagona koji je koštao - 25 000 dinara, trebalo je da se za trošarinu plati 10 000 dinara.

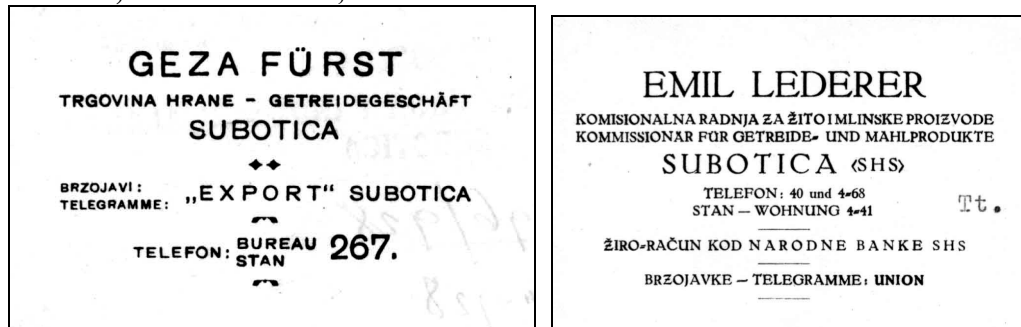
Sin osnivača, *Dragutin (Karlo)* vodi 1935. godine preduzeće za preradu ribe, a kao suvlasnik i "**Adin, prvu jugoslovensku tvornicu končanih dugmadi**" (Skotus Viatora 12)

Za vreme rata *Salamon* je deportovan u logor i nije se vratio. Sin *Karlo* i njegova supruga *Alisa* isto se nisu vratili iz logora. Njihove nekrtenine su prešle u državnu svojinu. (za *Gingold Salomona* i *Alisu* 1948. uknjižene su nekretnine z.k. 8228 u korist opštenarodne imovine¹³⁶

Iz ovih krajeva gde su se stvarali i veliki viškovi žitarica, izvezile su se određene količine tih tržišnih viškova. Zbog toga se razvio i poseban sloj "veletrovaca žitaricama".

U 1914. godini je bilo 8 -10 takvih trgovaca, koji su izvezili godišnje do 12 000 vagona žitarica. Podatak da ih je 1933. godine bilo samo 4, i da izvoze samo 3 do 4 000 vagona, dovoljno govori o krizi kroz koju je prolazila poljoprivreda kao i promenama koje su nastale u toj vrsti trgovine.¹³⁷

Još 1927. godine postojao je veći broj trgovačkih i agenturnih radnji, 15 do 20, koje su se bavile trgovinom žita na veliko i izvozom. Neke od njih su: "**Emil Lederer**"¹³⁸, "**Union**", "**Geza First**"¹³⁹, "**Joca T. Radić**".

Memorandumi trgovina žitaricama,

Jedna od najvećih izvozno uvoznih¹⁴⁰ firmi u tom poslu je bila "**Trgovačko prometno d.d.**" Zagreb, filijala u Subotici (Ct VIII 158), čija se kanclerija nalazila u Zmaj Jovinoj 3. U 1938. godini ta firma je prijavila prestanak rada.¹⁴¹

¹³⁵ vidi: Palics és környeke, 9, decembar 2000, Stevan Mačković, A palicsi halaszatról (1922-1941), st.10,11

¹³⁶ IAS, F:68. XIII 1896/1948

¹³⁷ IAS, F:51.70.173/1933

¹³⁸ Emil Lederer je rođen u mestu Klingebach. U 1922. godini još nije imao jugoslovensko. IAS, F:47.I 215/1922. On je od 1912. godine radio za osiječku firmu Union, koja ga je 1919. imenovala za upravnika filijale u Subotici. U kasnijem periodu imao je registrovanu posredničku trgovinu u Subotici i bavio se izvozom poljoprivrednih proizvoda i žita. IAS, F:235.23.188/1926. Tokom 1929. godine radi sklapanja poslova putovao je u Čehoslovačku, Austriju, Nemačku, Belgiju, Holandiju i Mađarsku. IAS, F:235.29.565/1929. O količinama robe koju izvozi saznajemo da je na pr. od novembra do decembra 1928. godine izvezao u Austriju i Nemačku 400 vagona žitarica. U 1929. godini izvezio je kukuruz u Italiju. Kućna adresa mu je bila Park Kralja Petra 10. Za vaspitanje svoje dve kćerke imao je vaspitačicu iz Nemačke, koja ih je poučavala i jezicima; nemačkom, engleskom i francuskom.

¹³⁹ First je izvezio i druge poljoprivredne proizvode, tako je u 1929. godini u Italiju izvezio pasulj.

¹⁴⁰ O uvozu govori i nekoliko primera iz 1927. godine, kada je uveženo 45 000 kg semena mahunice za stočnu hranu, 50 000 kg maka. IAS, F:235.25.513/1927

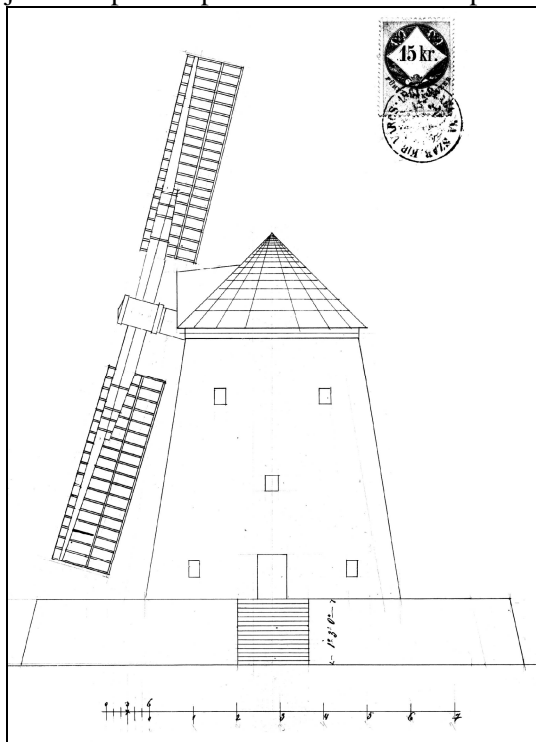
¹⁴¹ IAS, F:57. 6461/1938

Većinski akcionari 1923. godine su bili: *Karlo Lederer* iz Zagreba, *Edmund Lederer* iz Subotice, *Julije Vojnić Tunić*, veleposednik iz Subotice.

MLINARSTVO

Zemljoradnja, odnosno kultura pšenice, kao njena osnova, bila je preduslov za razvoj mlinarstva i u Subotici. U Budimpešti, već u prvoj deceniji nakon Nagodbe, dolazi do predimenzioniranja mlinске industrije.¹⁴² Pioniri parnih mlinova u gradu su bila braća *Horovic*, *Lajoš Antunović*, čiji mlin se nalazio na samom ulazu u Dudovu šumu a izgoreo je u požaru pre I sv. rata i *Jovan Đorđević*, koji je mlin podigao 1873. godine u ulici Miloša Obilića 26.¹⁴³

U 1874. godini postojalo je 75 suvača i 11 vetrenjača u gradu. U Malom Bajmoku se i danas nalazi jedini sačuvan objekat mlina - vetrenjače. Podignut je 1867. godine.¹⁴⁴ Još pre I sv. rata, kao i u kasnijem periodu, gradsko zemljište na kojem se nalazila i vetrenjača izdavano je u zakup. Zakupci su bili iz mlinari iz porodice *Mikuška*.¹⁴⁵

Nacrt vetrenjače u Malom Bajmoku

Zakon iz 1880. godine pomogao je razvoj kapitalističkog privređivanja. Po njemu se više nije prostiralo pravo zemljišnog gospodara na parne mlinove, na kapitalistička

¹⁴² Gašpar Ulmer, *Mlinarstvo u Subotici, 1867-1941*, Rukopis, Subotica 1968, st. 7.

¹⁴³ isto, st.9

¹⁴⁴ Na osnovu projekata inž. Skulteti Janoša, gradsko veće je dalo dozvolu za njegovo podizanje mlinarima Futo Ferencu i Mezei Andrašu. IAS, F:002. 1937/polg. 1867. Nakon njih se kao vlasnik vetrenjače javlja Kovač Birkaš Imrea (Kovács Birkás Imre), od koga ju je 1889. godine otkupio Imre Fičar (Ficsár Imre). IAS, F:47. III 197/1939. Ivanji Ištvan navodi u svom delu (Iványi István, *Szabdká szabad királyi város története, II deo*, Subotica 1892, st. 231) da je u Subotici ostalo još iz prošlih vremena puno suvača i nekoliko vetrenjača.

¹⁴⁵ I nakon 1918. godine zakupac je bio mlinar Đorđe (György) Mikuška, a od 1936. godine njegov unuk Antun Mikuška. IAS, F:47. III 197/1939

postrojenja.¹⁴⁶ Ulazak stranog kapitala, kao na pr. osnivanje filijale Austro-ugarske banke u Subotici - 1891. godine, izgradnja željezničke pruge Budimpešta - Zemun, preko Subotice, 1883. godine (i ogranaka Subotica - Baja), također su bili faktori razvoja.

Tako je 1889. godine bilo 8, a 1892. već 13 parnih mlinova u Subotici. U Novom Sadu ih je 1896. godine bilo 5 a u Somboru 3. Godine 1890. podigao je *Ferenc Šimegi* svoj mlin, odmah iza Majšanskog mosta. Zanimljivost je što je njegov pogon bio prvi u Subotici koji je dobio industrijski kolosek.¹⁴⁷ U unutrašnjem gradu bilo je 1906. godine 1 električni i 8 parnih mlinova.¹⁴⁸

Prvo deoničarsko društvo mlinske struke osnovano je još 1862. godine. Bilo je vrlo kratkog veka.¹⁴⁹

Krajem I sv.rata bilo je 12 mlinova. Zanimljivo je da su se vreme rata podigli sledeći mlinovi: *Kladek Frenca, Kornhauser Ignaca, Polak Artura, Glid Vilmosa, Brumer Antala i Pecarski - Julinac*.¹⁵⁰ Nakon rata, većina mlinova se našla pod državnom "**Upravom zaplenjenih mlinova**"¹⁵¹ koja se starala o snabdevanju stanovništva.¹⁵² Problemi za mlinarstvo u prvom posleratnom periodu bili su i slabo snabdevanje ugljem. Četiri subotička parna mlina bila su projektovana da upotrebljavaju kvalitetan ugalj, kojega tada nije bilo dovoljno.¹⁵³ Mlinare pogađa i prelazak na smanjivanje upotrebe finog belog - tzv. "luksuznog brašna".

U periodu 1919-1923, na nivou zemlje, beleži se favoriziranje izvoza brašna, da bi od 1923, 1924. godine nastupila stagnacija, koja će preći u krizu. Ipak u to vreme, do 1923. godine zaživela su i 3 nova mlina u Subotici: "**Kohan Vince**", "**Rajčić**", "**Vujković**".¹⁵⁴ U 1925. godini bilo je ukupno 13 mlinova, koji su imali maksimalni dnevni kapacitet od 218 tona.¹⁵⁵

Cene na lokalnom tržištu, za metar žita su bile: 1924. godine - 417, 1930. - 125, a 1931. godine - 160 dinara.

Broj mlinova je 1927. godine iznosio 8. Njihov dnevni kapacitet je iznosio 193 tone.¹⁵⁶ Krizu produbljuje i slab rod pšenice 1930. godine. Za 1941. godinu zabeleženo je da ima 11 mlinova u gradu i 11 u okolini.¹⁵⁷

Visina "ujma" ili "ušura" kod subotičkih parnih mlinova iznosila je 1937. godine 16 %.¹⁵⁸

¹⁴⁶ isto, st. 14

¹⁴⁷ isto, st. 19

¹⁴⁸ isto, st. 36

¹⁴⁹ vidi: Katarina Ulmer, nav. delo

¹⁵⁰ isto, st. 52.

¹⁵¹ IAS, F:47, XXIII 181/1919

¹⁵² Nakon rata je vladala velika oskudica osnovnih životnih namirnica. Na nivou grada formiran je poseban "Otek za prehranu" na čijem čelu je bio "gradski senator za prehranu" - Aleksandar (Sándor) Rajčić (1884-1926). On je bio angažovan i na kulturnom polju kao urednik "Nevena" i "Danice", te kao vlasnik 1/3 konzorcija "Severne pošte", i tu se "odlikovao nacionalizmom", kako stoji u nekrologu objavljenom u "Subotičkom glasniku" 11.2.1926 (umro je 27.1.1926.), ali i u privrednom životu, kao zamenik direktora u subotičkim filijalama "Hrvatske zemaljske" i "Jugoslovenske banke", te na političkom planu, kao gradski senator a zatim i podnačelnik (zamenik gradonačelnika.) IAS, F:47, XIII 40/1919

¹⁵³ Ulmer, nav. delo, st. 55.

¹⁵⁴ isto, st. 58.

¹⁵⁵ isto, st. 59. Najveći kapacitet je imao "Gornjobački mlin d.d." - 65 t., "Kohan" - 30, "Jakob Berger" - 25 t.

¹⁵⁶ Ulmer, nav. delo, st. 65.

¹⁵⁷ isto, st. 96

¹⁵⁸ IAS, F:57, 8240/1937

Mlinska industrija je bila izuzetno razvijena upravo u Bačkoj. O tome govori i podatak da je na toj teritoriji 1924. godine bilo 150 mlinova, ukupnog dnevnog kapaciteta 140 v.¹⁵⁹, a od ukupno 270 koliko ih je bilo u čitavoj Vojvodini 270

Nakon 1918. godine sa ovih teritorija sakupljano je žito i za pasivne krajeve.¹⁶⁰

Do 1925. godine carinska politika je stimulisala izvoz (jedno o većih izvoznih tržišta bila je Čehoslovačka) a od tada sve više preovladava uvoz žita, iz Italije i prekomorskih zemalja, posebno iz Amerike.¹⁶¹

U Subotici je, po jednom dokumentu iz 1919. godine bilo 9 mlinova:

1. "**Udruženo gornjobačko paromlinsko d.d.**"
2. "**Margit mlin d.d.**"
3. "**Berger**"
4. "**Polak**"
5. "**Glid**"
6. "**Ibersberger**"
7. "**Krišaber**"
8. **mlin Žige Dajča**
9. "**Kraus**"¹⁶²

Za 1934. godinu postoje podaci da su radili sledeći mlinovi:

Ivana Crnjakovića (Aleksandrovska salaši, Zapadne ugarnice 475),
Berger Jakova (Save Tekelije 80),
"Udruženo gornjobačko paromlinsko d.d." (Beogradski put 120)
"Margit mlin d.d." (Sudarevićeva 50)
Vujković Lojzije (Paje Kujundžića 132 ?),
Vujković i drug (Jukićeva 41),
Peić Ivana,
Hugo Wajs (Majšanski put),
Vermeš Karla (20) sada (1934.) vlasnika *Horvat Stevana* na

Šupljaku.¹⁶³

Inž. Kosta Petrović, u svojoj publikaciji (st 120) daje podatke da rade i mlinovi:

Glid Vilim (Bajski vinogradi 131)
Glid Vilim (Save Tekelije 37)
Kladek (Frankopanska 24)

Požari su zahvatili i ovdašnje mlinove. U kriznoj situaciji bilo je i slučajeva podmetanja požara da bi se od oiguravajućih zavoda povratio uloženi kapital.

U periodu 1900 - 1914. godine bilo je 6 mlinskih požara, izgorela su i dva velika mlina - *Kunec Milka* i *Stantić Lajoša* (Požar je izbio 1907. godine Vlasnik je naplatio od osiguranja i sagradio novi) te *Antunovićev*. Od 1920. do 1925. godine izgoreli su "**Rajčić**", "**Kohan**" i "**Polak**" mlinovi, 1928. - "**Patoč**" mlin a 1939. godine "**Berger**" mlin.

U 1925. godini tako je izgoreo mlin *Vince Kohana*. Osnovan je 1921. godine na Senčanskom putu (Ulica oslobođenja 85.). *Kohan* marta te godine dobija građevinsku dozvolu za građenje kuće i parnog mlina na adresi - Senčanski put 85.¹⁶⁴

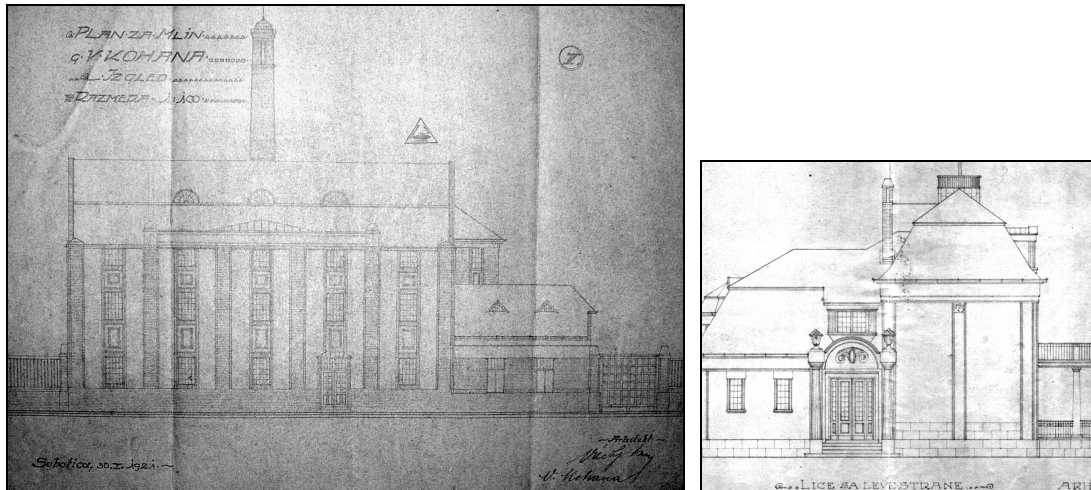
¹⁵⁹ Samo su 2 mlina imala dnevni kapacitet preko 10 v, a čak 92 su bila sa kapacitetom do 1/2 v. Industrija, Stanojlović, st. 36.

¹⁶⁰ Tako je i Emil Lederer, kao šef osiječkog "Union paromlinskog d.d.", pruzimao i kupovao žito za Dalmaciju. IAS, F:47, XIX 105/1920.

¹⁶¹ AV, F:110.6.

¹⁶² IAS,Gr. 2256/1919) (do kraja međuratnog perioda zadržao se taj broj ?

¹⁶³ Karlo Vermeš sa bratom dr Julijem imao je 1920. godine niz nekretnina, 4 kuće u Subotici, vilu na Paliću, i još druga zemljišta na Paliću i okolini. IAS, F:47, XX 68/1925

Tehnički nacrt mlina i kuće – Kohan Vincea (1921.g.)

Dozvolu za upotrebu dobija tek jula 1925. godine. U zapisniku tehničkog pregleda komisija navodi da je uočila nepravilnosti, "krovne grede su uvedene u dimnjak" i naložila da se to ispravi.¹⁶⁵ Firma je 1924. godine pretvorena u JTD. Sa kapitalom od 1 milion dinara ulazi *Kozma Deže* (*Dezsö*), mađarski državljanin rodom iz Barča. Da nisu na odgovarajući način ispravljani tehnički nedostaci u vezi krovne konstrukcije, svedoči izbijanje požara, koji se desio krajem 1925. godine. *Kozma Deže* nakon požara, namiruje svoja potraživanja i vraća se u Mađarsku, gde nastavlja da trguje žitom.¹⁶⁶ Od osiguravajućeg zavoda vlasnicima je isplaćena suma 2 000 000 dinara.¹⁶⁷ Izgorelu konstrukciju zgrade nisu obnavljali, već su je prodali novoosnovanoj firmi "**Fako d.d.**"

Vince Kohan će ostati u mlinarskoj struci, registrovaće svoju trgovačku "radnju za meljavu", pošto je od ostatka novaca uzeo **Mikuška mlin**, za 800 000 dinara.¹⁶⁸ No, nije imao uspeha u tom poslu, u 1930. godini *Vince Kohan* radi kao običan mlinar u mlinu "**Forgács**" u Bačkoj Topoli. To je period nakon što je, kako sam novodi "materijalno potpuno propao". I Grad je potraživao od njega 61 264 dinara, a pošto nije bio u stanju da ih vrati, on čak biva i osuđen na 6 meseci zatvora.¹⁶⁹

MLINOVI

CRNJAKOVIĆ IVANA, Aleksandrovo

U 1919. godini kao vlasnik mlina u Šandoru, br. 308. javlja se *Ivan Tumbas*. On je te 1919. godine dobio dozvolu da umesto električnog pogona (vladala je nestašica električne energije) izvrši zamenu parnim pogonom.

"**Viktorija**" mlin se nalazio se u Aleksandrovu.(Zapadne ugarnice 475). *Crnjaković* je 1933. godine sklopio ugovor sa *Ilijom Šibalićem*, koji je radio na snabdevanju hlebom

¹⁶⁴ IAS, F:235,35.242

¹⁶⁵ IAS,F:47.1205. III 134/1921. i IAS,F:47.1205. III 240/1921 Planove je izradio arhitekta Stipan Vaci.

¹⁶⁶ IAS,F:43.122

¹⁶⁷ isto

¹⁶⁸ IAS,F:86.216

¹⁶⁹ IAS, F:47. XX 231/1930

pešadijskog puka u Subotici; za isporuku 280 v. brašna u narednih godinu dana. Pošto je cena žitu upravo tada pčela da raste, vlasnik mlina upada u bankrot, i prinuđen je da rasprodaje nekretnine. Sa druge strane profitira Šibalić koji upravo tada kupuje kompleks nekretnina (doduše na ženino ime) u Zobnatici. st. 83.) Kapacitet mlina je bio 1,2 v. za 24 časa, a broj zaposlenih se kretao od 10 do 15.

*Geza First (Fürst)*¹⁷⁰ kupio je mlin "**Viktorija**" 1935. godine od *Ivana Crnjakovića*.¹⁷¹ Cena za mlin i 2 jutra parcele na kojoj je ležao je bila 160 000 dinara.¹⁷² *First* je postao jedan od vodećih liferanta brašna za pasivne krajeve, Bosni i Hercegovinu.¹⁷³ U 1939. godini zapošljava samo 12 radnika.¹⁷⁴

Izdat je u zakup avgusta 1941. godine *Vaj Aleksandru* iz Budimpešte . Tokom rata pretežno je radio na ušur za civile. Ipak, First je kažnjen a mlin konfiskovan 1947. godine.¹⁷⁵

"BAČKA"

"**Bačka**" mlin (Miloša Obilića 64) je imao kapacitet od 6 vagona dnevno. Za vreme rata, 1942/3 godine je demontiran i prenet u Budimpeštu. "Prostorije gde se mlin nalazio koristo je "**Žitopromet**" u Subotici za svoj magazin i za gradsku pekaru koja je sada u izgradnji."¹⁷⁶

"BERGER JAKOBA MLIN", Save Tekelije 80

Osnovan je 1906. godine. Adresa mu je bila VI krug, br. 416. odnosno Save Tekelije 80. Nakon 1918. godine, kada su *Jakov Berger*, pa zatim njegova udova *Štajn Julijana* (od 1931. godine) ubeleženi kao vlasnici mlina, vodio se kao industrija. *Jakov Berger*¹⁷⁷ je 1921. godine, na Paličkom putu, preko od "topničke kasarne" imao i sušionu za hmelj.¹⁷⁸ Mlin se nalazio na Halaškom putu. Imao je "saugas motor" od 70 KS. Kapacitet mu je bio 18 000 kg za 24 časa. Broj zaposlenih je iznosio do 20. Iskorištenost kapaciteta u 1927. godini je bila 40%.

Kao "**Glid i Berger**" (Mlin Berger Jakova osnovan je još 1900. Nalazio se na adresi Save Tekelije 20.) se javlja u 1936. godini. Tada ga kao ortaci drže *Ernest Glid* (*Ernest*

¹⁷⁰ Geza First (Fürst) je rođen 1895. godine u Čantaviru, u jevrejskoj porodici, od oca Samuila i majke Adler Regine. Supruga mu je bila Margita Fišer (r. First) (St. Kanjiža 1901- ?) . Bili su solidno situirani, imali su kuće u Moskovskoj ulici 1 (Dinka Šimunovića), Sudarevićeva (Matije Gupca) 21-23, i automobil Ford. First se bavio i trgovinom - eksportom žitarica i poljoprivrednih proizvoda. Preživeo je deportaciju i oktobra 1944. godine se vratio u Suboticu. Uzeo je aktivno učešće u radu novih organa vlasti kao član subotičkog NOO (do 31.12.1944). Ali u narednom periodu i on sa porodicom uzima izraelsko državljanstvo i iseljava se novu jevrejsku državu. Kuće, Moskovska 1, i Sudarevićeva 21-23 su im nacionalizovane. IAS, F:68, XVI 557/1950

¹⁷¹ IAS, F:47. III 3/1935 i IAS,F:57.3869/1938

¹⁷² IAS, F:57.8509/1940

¹⁷³ Ulmer, st. 89.

¹⁷⁴ IAS, F:57. 1987/1939

¹⁷⁵ IAS, F:86.172/1948

¹⁷⁶ IAS, F:68.15691/1955. Novi silos izgrađen je 1955. godine. IAS, F:68. 19952/1955. Tehnička dokumentacija sa tehničkim planovima.

¹⁷⁷ Berger Jakob je bio jedan od osnivača Jevrejske Ortodoksne veroispovedne opštine.

¹⁷⁸ Tehnički planovi su sačuvani - IAS, F:437, III 308/1921. I dozvolu za gradnju kuće, 1920. godine, dobija na tom mestu (parcela z.k.26980/k.č.15280) u segedinskim vinogradima.) 1927. godine kao izvoznik hmelja se javlja i Emil Verber. (Upisan je u registar Ce VII/ 380/1927)

Glied je bio *Vilimov* sin) i *Eugen Berger*, sin *Jakova*.¹⁷⁹ U 1938. godini, upisan je kao vlasnik samo *Eugen Berger*. (Ce VII/701) I to je bio mlin industrijskog karaktera.¹⁸⁰

"GORNJOBAČKO UDRUŽENO PAROMLINSKO D.D."

Od 1906. godine novi vlasnici tada sagrađenog mlina, koji će u narednim godinama biti osnova za formiranje deoničkog društva, su *Gabor Smolenski* (*Szmolenszky Gábor*), iz Budimpešte i *Mihajlo Muić*, kojeg će zameniti *Biro Herman* iz Budimpešte. Firma "**Szmolenszky és Muić**" je registrovana 1907, (Ct V 4) a brisana 1908. godine. To je bio početak ulaska budimpeštanskog kapitala i u ovaj mlin, što će se završiti njegovim pretvaranjem u filijalu društva, koje je: "Osnovano 1916. godine u Budimpešti kao Felsőbáscskai Egyesült Gázmalom Rt., sa filijalom u Subotici. (Gornjebačko udruženo paromlinsko d.d.", III krug, Beogradski put 120.) Pored Subotice, imali su mlinove i u Baji, Bajmoku i Novom Sadu. Kapital je iznosio 2 miliona kruna, 5000 komada nominalne vrednosti 400 kruna. Nakon 1918. uvodi se sekvistar nad firmom, koji će biti skinut 1922. godine. (Odlukom Ministarstva Pravde br. 3036/1922) Uslovi su bili da plati sve troškove, da podnese dokaze o plaćenom porezu i prirezu za 1921. godinu, da 4 700 akcija deponovanih kod "Opšte privredne banke d.d." iz Subotice preda Narodnoj banci KSHS, i da nekretnine ne može otuđivati u narednih 5 godina.¹⁸¹

Funkciju direktora od 1917. do 1919. godine obavljao je *Bela Majer* (*Mayer Béla*). On je bio rodom iz Temišvara. U Suboticu je došao maja 1917. godine, iz Baje. I on je dobio odluku Senata o izgonu, zbog nedostatka stanova, kao "ratni doseljenik". Pošto je istupio iz službe u firmi i započeo sopstveni trgovački posao bez većeg kapitala a nemajući vlastitu kuću, nije mu pomoglo ni pozivanje na ranije usluge koje je činio Gradu. "Još u svojstvu ravnatelja mlina više puta sam gradu velike usluge činio, naročito u ono vreme, kada je za brašnom velika oskudica bila, da se javna ishrana bez smetanja osigurati i nastaviti može. Više puta sam gradu po veću količinu brašna u formi zajma na raspolaganje stavio."¹⁸²

U 1921. godini se sedište firme registruje u Subotici.¹⁸³ "Društvo želi da započne nacionalizaciju i kao prvi korak rešilo je zboru akcionara održanom 9.7.1921. da premesti glavno sedište društva u Suboticu, gde se faktično preduzeće i nalazi. Teškom mukom uspeo je društvo da za ovo premeštanje sedišta, uz plaćanje užasnih dažbina i poreza, dobije odobrenje ugarske vlade."

Akcionari januara 1923. i maja iste godine su bili:

	januar	maj 1923.
"Opšta privredna banka d.d." sa	1000 akcija	--
<i>dr Radivoj Miladinović</i>	350	350
<i>dr Josip Kiš</i>	10	10
<i>Josip Rajčić</i>	200	200
<i>dr Kosta Plavšić</i>	50	50

¹⁷⁹ IAS, F:86.44. Ct XIII/204. Jakov Berger je sa suprugom Arankom r. Graf imao još jednog sina - Ladislava. IAS, F:57.3477/1938.

¹⁸⁰ IAS, F:57, 2662/1938

¹⁸¹ IAS, F:65.248.1424

¹⁸² IAS, F:47. XIX 80- 65/1920

¹⁸³ Promena je ubeležena i u budimpeštanskom registru firmi. AJ, F:65.2408.1424. Prepis. IAS, F:86.219.

<i>Miloš Lepedat</i>	50	50
<i>Marko Protić</i>	50	50
<i>Stevan Prodanović</i>	10	10
<i>Arnold Balog</i>	10	10
<i>Ludvig Gotfried Mühle</i>	2950	2950
(koga zastupa <i>Arnold Balog</i>)		50
<i>dr Al. Magarašević</i>		
	-----	-----
	4680	3750

Ali na januarskom skupu akcionara "usled nacinalizovanja preduzeća" postavljena i nova uprava. Tako su članovi Upravnog odbora postali:

Ime i prezime,	Mesto stanovanja	Nacionalnost
<i>Žika Amđelković</i> , inspektor	Beograd	Srbin
<i>Emil Bacher</i> , direktor	Bratislava	Čeh
<i>Arnold Balog</i> , direktor	Subotica	Jevrej
<i>dr Josip Kiš</i> , direktor	Subotica	Mađar
<i>Felix Paloc</i> , direktor	Bratislava	Slovak
<i>Mateja Popović</i> , nar. poslanik	Tuzla	Srbin
<i>Marko Protić</i> , paroh	Subotica	Srbin
<i>Antun Valenta</i>	Bratislava	Slovak

a članovi Nadzornog odbora:

<i>dr Kelemen Ljubibratić</i> , penz. zamenik gradonačelnika	Subotica	Srbin
<i>Franjo Hermec</i> , prokurista	Subotica	Slovak
<i>Stevo Prodanović</i> , prokurista	Subotica	Srbin

(Sastav Uprave nije menjan tokom 1924, 1925, 1926. i 1927. godine)

Tada je konstatovan dobitak za godine 1918, 1919, 1920, 1921, ukupno od 2 187 572 krune.

Na majskoj skupštini akcionara osnovni kapital - 2 miliona kruna, nakon pretvaranja u dinare 500 000 dinara, je povišen na 1,5 miliona dinara, u 15 000 akcija. Uslov je bio da naši državljani moraju imati 55% akcija i da čine 2/3 Upravnog odbora. (Po naređenju Ministra Trgovine i Industrije) U 1923. godini, kada se već ispoljava kriza. "Visoke unutrašnje žitne cenene samo da su sprečile export brašna, nego su pripomogle importiranje, tako da su pasivni krajevi naše države, Hercegovina, Dalmacija, Crnagora i Krajina, sa strane Talijana samlevenim američkim žitom namirili svoje potrebe. Doprinela je krizi još i opšta oskudica u novcu, u našem gradu pak sputava osnovu bića sviju preduzeća ogromni opštinski prirez." Preduzeće je počelo da beleži gubitke.

Bio je među najvećim milinovima u Subotici, dnevni kapacitet mu je bio 6 vagona. Zgrada mlina u Subotici, na tri sprata, građena 1906. godine, bila je dužine 40,5, širine 12,7, visine 14 metara. Pored nje su se nalazile i zgrade građene isto 1906, strojarnica, kovačnica i kotlovnica, magazin za brašno, magazin za žito, zatim objekti građeni 1916. godine: magazin za žito, zgrada za vagu i stražaru, i sporedno objekti. Imao je i svoj industrijski kolosek u dužini od 900 metara, od stanice Bolnice do mlina, koji je otvoren 1918. godine. Dimnjak je 1921. godine delimično srušen (do 22. metra), pošto je bio nakrivljen i iznova sagrađen. Mašinski uređaj je pokretala parna mašina od 220 KS.

Na tom mestu već 1891. godine podigao je mlin *First (Fürst) Laslo*¹⁸⁴. Objekat je izgoreo u požaru 1901. godine.

Deoničko društvo je imalo filijalu u Bajmoku, koja je radila do 1926. godine. Ta zgrada je namenski sazidana još 1892. godine. Pogon je davao parni stroj od 120 KS. I taj mlin je imao svoj industrijski kolosek dužine 80 metara. Na skupštini akcionara 1927. godine. "Usled potpunog prestanka izvoza, prinuđeni smo bili obustaviti pogon našeg bajmočkog mlina, te osoblje otpustiti. Objekat je prodat u 1936. godini za 650 000 dinara.¹⁸⁵

Procene vrednosti oba mlina, 1927. godine je bila 5 700 000 dinara. U 1928. godini povišen je osnovni kapital na 3 miliona dinara. Do 1926. godine izvezio je u Austriju, ehoslovačku i Nemačku. Nakon završetka krize, od 1938. godine izvoziće pretežno u Nemačku. Akcionari 1929. godine su bili:

<i>dr Borivoj Miladinović</i> sa	400	
<i>dr Radivoj Miladinović</i> sa	450	
<i>dr Josip Kiš</i> sa		50
<i>Arnold Balog</i> sa	10	
<i>Stevan Prodanović</i> sa	10	
<i>Franjo Hermec</i> sa	50	
<i>Klimentije Ljubibratić</i> sa	10	
<i>Borivoj Radosavljević</i> sa	20	
<i>dr Aleksandar Ljubibratić</i> sa	100	
<i>Herman Štajn</i> sa	150	
zastupnik <i>Ludviga Gotfrida</i>		
<i>Arnold Balog</i> sa		2950

		4200 kom. akcija

Kapacitet (dnevni) mu je tada iznosio 6 000 q.

U 1932. godini radio samo sa 31% kapaciteta. Preradio je 45 v. za ušur i 490 v. trgovačke meljave. Time je u toj poslovnoj godini zabeležen gubitak od 843 416 dinara. U tom periodu najveći akcionari su bili *Julije Čadi*¹⁸⁶ i *dr Đorđe Bondi (Bondy)*¹⁸⁷. Kao prokurista se javlja *Herman Štajn (Stein)*.¹⁸⁸

Mlin je 1933. godine preradio 506 v., od toga 388 trgovačke meljeve, 120 ušurne meljave, i time iskoristio samo 28% kapaciteta. Direktor je 1926. godine bio *Elek Štiglic*, Slovak, Čehoslovački državljanin.¹⁸⁹ Od 1927. godine direktor je bio *Arnold Balog*.¹⁹⁰

Najveći broj zaposlenih je dostizao 70, a u 1939. godini je bilo 45 zaposlenih radnika.

¹⁸⁴ Projekat mlina je u predmetu IAS,F:2. gr.doz. III krug 8/1890.

¹⁸⁵ Ulmer, nav. delo, st.90.

¹⁸⁶ Julije Čadi (Horne-Saliby (Čehoslovačka) 1985 - ?), Od 1923. godine je u Subotici. Bio je činovnik u toj firmi.

¹⁸⁷ Dr Đorđe Bondi (Bondy György) (Segedin 1892-Aušvic 1944).

¹⁸⁸ Herman Štajn je rodom iz Stare Pazove, školovao se i oženio u Novom Sadu, a u Suboticu je sa porodicom došao 1915. godine. Radio je kao glavni knjigovođa u "Gornjobačkom udruženom paromlinsko d.d.". I njega je zahvatila uredba o izgonu ratnih doseljenika, ali nakon pozitivno rešenih žalbi MUD, ipak je uspeo da obezbedi ostanak u Subotici. IAS, F:47, XIX 80-41

¹⁸⁹ Štiglic Elek je rođen je 1893. godine u Čehoslovačkoj, u mestu Kežmarak. Dolazi u Suboticu 1918. godine. Stradao je maja 1945. godine u logoru Bergenbelzen.

¹⁹⁰ Arnold Balog je rođen 1873. godine. U Suboticu je došao 1908. godine. Mobiliziran je 1914, da bi dospeo u rusko zarobljeništvo, odakle se vraća 1918. godine. Tek nakon žalbe MUD, omogućen mu je 1920. godine, stalni boravak u Subotici. Optiranjem je 1923. stekao naše državljanstvo. Završio je Trgovačku Akademiju. Žena Melanija Vitenberger, sin Andrija. IAS,F:47.I 45/1926. Izbran je 1932. godine na funkciju člana u upravi "Udruženja industrijalaca u Novom Sadu". IAS, F:56.4.

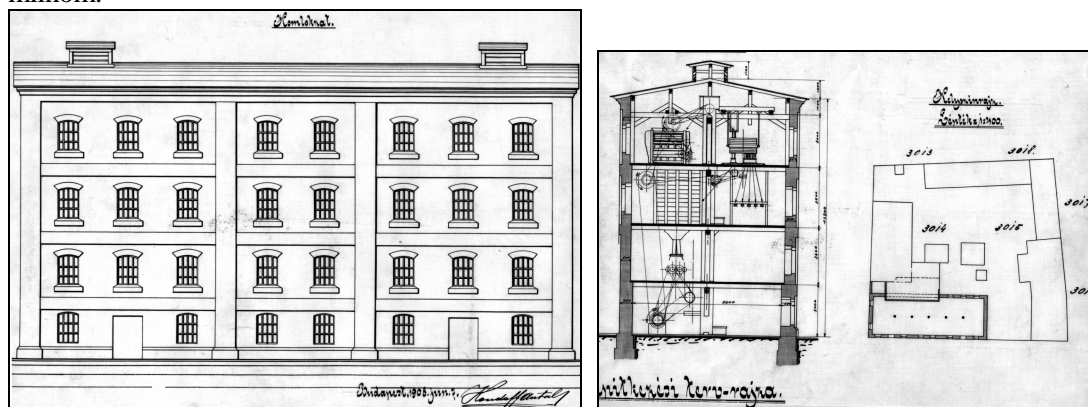
U "**Compasu**" iz 1940. godine navedeno je da je predsednik društva *Josip Piliš*, a u Upravnom odboru su pored njega bili još: *dr Đorđe Bondi (Bondy)*, *Arnold Balog*, koji je bio i tehnički direktor i *Herman Štajn (Stein)* koji je vršio poslove prokuriste. Dividende u periodu 1937-1938. godine nisu deljene. Osnovni kapital je iznosio 3 000 000 dinara u 5000 akcija. Tada je zapošljavalo 37 radnika.

«Mlin je bio nadaleko čuven zbog samlevenog brašna koje je imalo neverovatno belu boju, ali svoje proizvode nije mogao da plasira, pošto su režije bile velike tako da su manji mlinovi mogli da prodaju svoje proizvode po nižoj ceni od Gornjobačkog mlina», stoji u izjavi jednog od svedoka u krivičnom postupku 1947. godine.¹⁹¹

Radio je i tokom rata, kada je prešao u vlasništvo grofa Jožefa Venkhajma iz Budimpešte, da bi 1944. mašinerija bila demontirana i prenešena u Mađarsku, u Bekeščabu. Konfiskacija je izvršena 1947. godine.

"MARGIT D.D." (Sudarevićeva 50)

Mlin na toj lokaciji su osnovali *Lajoš (Lajčo) Stantić* i *Gustav Jo (Joo Gusztáv)* još 1885. godine. Objekat je izgoreo je u požaru 1907. godine (*Stantić* je dobio novac od osiguranja i sagradio novi objekat¹⁹²), da bi 1909. došao u ruke "**D.d. sjedinjenih mlinova u Subotici**"¹⁹³ preko koga će budimpeštanski kapital, od 1912. preuzeti kontrolu nad ovim mlinom.

Deo tehničkih planova (1908.g.) mlina Lajče Stantića (kasnije -Margit mlin)

Firma, deoničarsko društvo je registrovana u Budimpešti .

Akcionarski kapital je iznosio 100 000 000 kruna.

Filijala u Subotici ubeležena je 1916. godine. Nakon 1918. godine stavljena je celokupna imovina pod sekvestar, koji je skinut tek 1925. godine. Direktor mlina, od 1916. godine a i pod sekvestrom je bio *Oskar Nojman (Neuman)*.¹⁹⁴

U prvim posleratnim godinama (1919.) radila je za snabdevanje brašnom siromašnih i neopskrbljenim građana.¹⁹⁵

¹⁹¹ IAS, F:86 K4/1947

¹⁹² Tehnički projekti mlina su u predmetu IAS,F:2.gra.dozvole III/45/1908.

¹⁹³ Margit Ferenc, mlinar (Bácsgyulafalva 1892) usvojeni sin nosi isto ime Ferenc (šta sa njim?) Ulmer, st. 39.

¹⁹⁴ Oskar Nojman, mađarski državljanin, rođen je 1886. godine u Budimpešti. IAS,F:47.1205. I 67/1922. i F:47.1426. 80-60.

¹⁹⁵ Vladala je nestašica žitarica ali i uglja. Gradske vlasti organizovale su opskrbljivanju najsiromašnijeg stanovništva. Tako je za njih bilo obezbeđeno brašno po povoljnim cenama. Mesečno sledovanje je 1920. godine iznosilo 15 kg. IAS, F:47.1. 86 P.S. 5211/1920

"Deoničarsko društvo za nastavak rada paromlina Margit d.d.", osnovano je sa ciljem preuzimanja nekretnina mlina u Subotici i nastavkom rada, u Budimpešti 1924. godine. Od naredne 1925. godine, registrovano je i u Subotici.¹⁹⁶ Preuzeće nekretnine z.k. 2506, k.č. 3014/15 na uglu Sudarevićeve (Matije Gupca) i Ljubljanske ulice. Osnivački kapital je bio 500 000 dinara, koji će 1933. godine biti povišen na 700 000 dinara. Deonice su imale nominalnu vrednost od 1000 dinara. Upisano je u sudski registar Ct XII 271. Na zboru akcionara 1926. godine donešena je odluka da se sedište društva prebaci u Suboticu.

Akcionari 1926. godine su bili:

<i>Stevan Prodanović</i> sa	2000
<i>Borivoj Radosavljević</i> sa	1000
<i>Pavle Magarašević</i> sa	1000
<i>dr Aleksandar Magarašević</i> ¹⁹⁷ sa	500
<i>Elek Štiglic</i> sa	1000
<i>Josif Stiler</i> sa i kao zastupnik	50
<i>Margit parnog mlina</i> iz Budimpešte sa	3550
<i>Dimitrije Živaljević</i> iz Beograda sa	500
svoga	9600 akcija. (to je bilo po

starom Pravilu) Tada je izvršena i izmena Pravila, da se osnovni kapital ustanovi na 500 000 dinara, podeljen u 500 akcija. Tako su 1929. godine je najveći akcionari bili *dr Radivoj Miladinović* sa 100 akcija, i *Elek Štiglic* sa 70.

Dr Aleksandar Magarašević

Najveći akcionari 1933. godine su bili: *Aleksandar Šporer*¹⁹⁸ sa 200 akcija, *Elek Štiglic (Stieglitz)* sa 200, *Mavro Šporer*¹⁹⁹ sa 100, *dr Ljubibratić Aleksandar* sa 15.

Objekti mlinskih postrojenja su se nalazili na adresi Sudarevićeva 48-50.(ugao sa Ljubljanskom).²⁰⁰ Pogon 1926. obezbeđuje parna mašina od 110 KS.

¹⁹⁶ IAS, F:86.236

¹⁹⁷ Dr Aleksandar Magarašević, advokat (Đala 1889 - ?). Od oca Pavla i majke Viducki Danice. Supruga mu je bila Nada Maksimović. Odvojeno od nje živi od 1929. godine. Imali su dvoje dece, Aleksandra (r. 1918) i Danicu (r. 1922). Bio i veleposednik. Na Žedniku je 1940. godine kupio od Josipa Piukovića imanje sa febričkim postrojenjima, od 275 k.jutara, pa je nastavio da proizvodi mleko (imao je 55 krava muzara) i fabrikuje špiritus. IAS,F:47, IV 9944/1940. Politički angažovan, u predratnom periodu (1927. godine) predsednik odbora SDS u Subotici, a nakon rata, do 1946. godine i potpredsednik Gradskog NO. Bio je i mason, član lože "Stvaranje". Nakon rata je, uz dr Miloša Pavlovića i Kolomana Vidakovića, imao udela u reaktiviranju masonerije u Jugoslaviji. vidi: Nenezić, nav. delo, st. 512.

¹⁹⁸ Aleksandar (Josipa) Šporer (1883 - 1944) Stradao u Aušvicu. Posedovao je kuće - Daničićev put 42 i Sudarevićeva 33. Supruga mu je bila Klara r. Holender. Njena sestra Ela r. Holender je bila udata za Eleka Štiglica.

¹⁹⁹ Mavro (Salamona) Šporer, (1876 - 1944.) Sa suprugom Serenom r. Freund stradao u Aušvicu. Imao je kuće Beogradski put 105 i Karadžićeva 8.

²⁰⁰ Plan, tlocrt u predmetu AJ,F:65.2404.

Komisijski pregled mlina izvršen je 1932. godine. Iz tada nastalog zapisnika saznajemo sledeće podatke; da pogon mlinu obezbeđuje električni motor od 145 KS, da su ostali uređaji 6 duplih valjaka "šrot" (od 500 do 800/220 mm), 5 duplih valjaka, glatkih (od 600 do 1000/250 mm), dva kamena za premeljavanje mekinja, 4 "grispuceraja", 4 "plasihtera", 1 "trijer" i 1 "tarar". Maksimalni dnevni kapacitet od 26 000 kg je utvrđen probnim radom od 1 1/2 sata. U zaključku komisija navodi: "I pored velikog broja valjaka i dužine istih ne može se dobiti više mliva, pošto je visoko šrotiranje na osam puta, što služi za kvalitativnu izradbu a ne za kvantitativnu izradbu mliva."²⁰¹

Kapacitet prerade 1938. godine iznosi 3,5 v. Imali su 7 magacina, kapaciteta 700 v.(Sudarevićeva 54-56, 48 - 50, 66, Ljubljanska 2, Jukićeva 22, Carinarska 17, Daničićev put 1).²⁰² Od 1936. godine preduzeće je proglašeno za važno za odbranu zemlje i radilo je i za potrebe vojske (80% za njih). U 1936. godini dobili su kredit od "Opšte kreditne banke d.d." od 350 000 dinara uz zalog 50 vagona pšenice u magacinima.²⁰³

Aleksa Štiglic je bio direktor 1937. godine. Tada je on imao 375 komada akcija, nominalne vrednosti 375 000 dinara, a plata mu je iznosila 2500 dinara.²⁰⁴

Tokom 1937. godine izvršena je zamena elektromotora od 148 KS (godišnja potrošnja 50 000 kw sati) koji je postavljen 1932. godine, gasnim generatorom.²⁰⁵

U 1939. godini zaposleno je 6 kvalifikovanih, 20 nekvalifikovanih radnika i 3 službenika

Uspešnost poslovanja bila je ograničena visokim železničkim tarifama prevoza i uslovima izvoza na inostrana tržišta. Konkurencija mlinova pored vodnih puteva, koji su imali 30-40% manje tovarne trokove, istiskivale je **Margit mlin** sa tržišta.²⁰⁶ "Usled tarifne politike željeznice i visoke cene pšenice u Subotici i okolini nismo više mogli konkurisati na našim dosadašnjim pijacama, u pasivnim krajevima, pa smo ove poslove morali prepustiti konkurenciji u krajevima sa jaftinijom pšenicom i mlinovima koji se kod prevoza svojih produkata uglavnom služe vodenim putevima" rečeno je skupštini akcionara 1937. godine.²⁰⁷

Upravni odbor na poslednjoj skupštini akcionara pred rat, 25.5.1940. godine čine:

<i>dr Aleksandar Ljubibratić</i> ²⁰⁸ sa	50 akcija,
<i>Aleksandar Šporer</i> sa	150
<i>Aleksandar Štiglic</i> ²⁰⁹ sa	150
<i>Franjo Hermec</i> sa	20
<i>Jovan Lipozenčić</i> sa	20
<i>Ozren Pilić</i> sa	20. 210

Od avgusta 1941, godine *Aleksandar Vaj (Vay Andrés)* iz Budimpešte je zakupio mlin. Do avgusta 1944. godine samleveno je 2245 vagona žita. Do deportacije su u mlinu radili i *Štiglic*, kao knjigovođa, i *Šporer*, kao blagajnik. Poslove upravnika u ratnom periodu obavljao je Stjepan Sedlak.

²⁰¹ IAS,F:47.I 4912/1932

²⁰² IAS, F:57.4634/1938

²⁰³ IAS, F:43.111.Kamata je bila 10%.

²⁰⁴ IAS, F:47.1265. II 3856.

²⁰⁵ IAS,F:57.1912/1937.Susedi su podneli žlbu zbog zagađivanja vazduha tim novim pogonom.

²⁰⁶ AV, F:126 VIII 13777/1934

²⁰⁷ IAS, F:86, 236.

²⁰⁸ Dr Aleksandar Ljubibratić je bio direktor Opšte privredne banke d.d. Stanovoe je na Paliću, Horgoški put 57.

²⁰⁹ To je bio brat blizanac Eleka Štiglica, od 1918. godine nastanjen u Subotici.

²¹⁰ AV, F:126, KBU VIII, 34786/1940

Od uspostave novih komunističkih vlasti mlin je prvo bio sekvstriran (nalazio se pod upravom UND) da bi zatim bio nacionaliziran.

Nije nastavio da radi u Subotici, demontiran je i prenet u Jajce. Iz Vojvodine je od 1947. do 1949. godine, u druge delove Jugoslavije prebačeno 25 mlinova.²¹¹

"MIKUŠKA" (*Vujković Bukvin Lojzija*), Paje Kujundžića 132

Na tom mestu je postojao mlin još pre I sv. rata, da bi ga dogradio *Feliks Mikuška* (*Mikuska Felix*) 1923. godine.²¹²

1927. godine ga nalazimo pod imenom "**Mikuška mlin**" (mada te godine nije radio).

U 1939.godini *Vujković* ima "radnju za proizvodnju svakovrsnog brašna", sa kapitalom od 270 000 dinara, koja je zapošljavala 8 radnika. Adresa ugao Hercegovačke i Braće Radića. (na vlasnikovom imenu od 1888.) Konfiskovan nakon rata.²¹³
(Ne to nije bio - "Olga" mlin?)

Osnovan pre 1918. Kapacitet 1 v. za 24 časa. Nakon požara 1926/7? prodat je Korhecu!

"**Olga**" mlin je osnovan 1925. godine. Osnivači su bili *Đura Jović* i ortaci (drugovi). Nalazio se u Kujundžićevoj (Braće Radića) ulici br. 128-130. Zauzimao je čitav prostor između dvaju poprečnih ulica.²¹⁴

Pre je pripadao *Arturu Polaku* (*Pollák*)²¹⁵ koji ga je 1920 -1922 godine proširio. On je 1922. godine dobio dozvolu dogradnje "zgrade za lokomotivu" (parnu mašinu).²¹⁶

Tako su novi vlasnici *Đura Jović* i kompanija, kupili odgovarajuće zgrade i mašine, parni stroj od 50 KS i dinamo mašinu. Sudski je procenjena celokupna vrednost na sumu od 4 558 730 dinara.²¹⁷ Bivšem vlasniku dogovorena je isplata 1 500 000 dinara u gotovini i 2 500 000 u akcijama. Nakon toga, kupci su pisali Ministru trgovine i industrije, obrazlažući potrebu da oni preuzmu vođenje tog mlinskog postrojenja: "Poznato je, da najveći deo mlinarske indsutrije u Vojvodini u rukama stranih elemenata: Mađara, Nemaca i Jevreja. U poslednje vreme čine se pokušaji za stvarnu nacionalizaciju ovih važnih preduzeća za narodnu privredu, ali se to teško izvodi baš iz tog razloga, što srpski i ostali nacionalni elementi ne raspolažu dovoljnim kapitalima. U oskudici kapitala teško je u ovim današnjim prilikama pribeći i kreditu jer je ovaj veoma skup."²¹⁸ Zato su oni osnovali deoničarsko društvo, u kojem je nominalna vrednost 1 akcije bila samo 100 dinara i time su smatrali da su omogućili i sitnim seljacima da postanu deoničari. Ukupan broj akcija je iznosio 60 000, odnosno predviđen je osnivački kapital od 6 miliona dinara. Akcionari osnivači su bili: *Đura Jović* - industrijalac, *Petar Bajić* - trgovac, *Alba Malagurski* - gradonačelnik, *Aleksandar Rajčić* - podgradonačelnik, *Josip Rajčić* - mlinar, *dr Jovan (Joca) Milekić* - lekar, *Dušan Stojković* - upravnik škole, *Vojin Isakov*, *Mato Janković* - posednik, *Ivan Crnković* - posednik i bivši narodniposlanik, *Pere Crnković* - posednik i *Staniša Mihajlović* - sveštenik.

²¹¹ Dr Jelena Popov, Dislokacija industrijskih postrojenja iz Vojvodine, Zbornik Matice srpske za istoriju, br 51, st. 42-89, Novi Sad 1995.

²¹² I AS,F:47.1212. III 6634/1923. Mlin je bio na uglu ulica Hercegovačke 1 i Paje Kujundžića (Braće Radića) 132

²¹³ IAS,F:68. 6195/1955

²¹⁴ Plan - tlocrt objekta se nalazi u predmetu IAS,F:68. 6195/1955

²¹⁵ Artur Polak, (1880 - Aušvic 1944).Porodica Polak podiže svoju vilu na Paliću 1922. IAS,F:47. 1203. III 284/1920

²¹⁶ IAS, F:47.1205.III 416/1922

²¹⁷ Procenu je uradila komisija gradskih stručnjaka; Đula Vali, Oton Tomndl, Adam Gutvajn.

²¹⁸ AJ, F:65,a.j.2408,f.1424

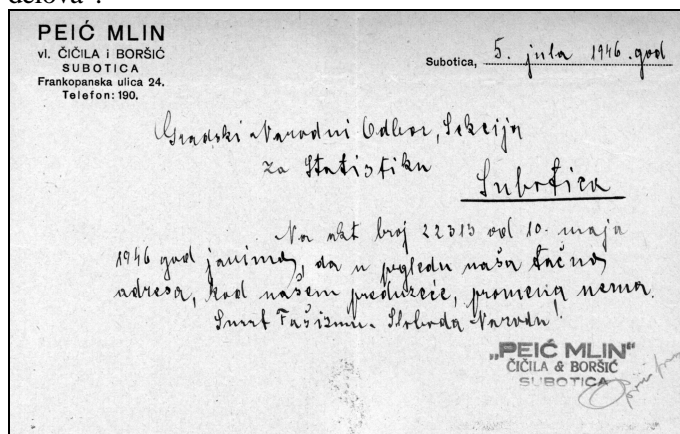
Alba Malagurski

"VUJKOVIĆ I DRUG", Jukićeva 41

Firma "**Vujković i drug**" je osnovana 1926. godine. Vlasnik u 1940. godini je bio *Stevan Ajzler*.²¹⁹ Maksimalni dnevni kapacitet (za 24 sata) je iznosio 7 tona. To je bio električni mlin sa drvenim pogonom. Imao je automatsku vagu. Radio je ušurnu i trgovačku meljavu.

PEIĆ IVANA, Frankopanska 24

Osnovan je 1912. godine. U 1927. godini je u vlasništvu *Stevana Kladeka*.²²⁰ Kao JTD registrovan je u registru Ct XIII²²¹. Za "**Peić Mlin**" je 1932. godine komisijski utvrđen dnevni kapacitet od 6 960 kg. Pogon je davao "saugas" motor od 35 KS. Tom prilikom je data i loša ocena o kvalitetu tehničkih uređaja: "Pogonski motor je vrlo loše izrađen i hrđavog efekta. Celokupni uređaj je vrlo hrđav, jer su i valjci i sita prepravljani i kombonovani od starih delova".²²²

Memorandum sa dopisa iz 1946. godine

*Čičila Josip*²²³ i *Franjo Boršić*²²⁴ preuzimaju mlin 1935. godine. (U registru Ct VIII/662 je 1935. godine ubeležen *Josip Čičila* kao osnivač JTD.) Osnivački kapital je bio

²¹⁹ Ajzler je rođen u Starom Bečeju 1906. godine. Završio je trgovačku akademiju u Petrovgradu

²²⁰ Kladek Stevan je imao mlin u Majšanskim vinogradima, pored pruge za Kelebiju. Koji je to? Radio je i kao ugostitelj, zakupac hotela "Nacional" 1917. godine.

²²¹ IAS, F:86.45

²²² IAS, F:47 I 4912/1932

²²³ Čičila Josip je rođen u Aradu 1881. godine. U Subotici je od 1919. godine. Bio je zaposlen kao mašinista u Električnoj centrali do 1930. godine. Žena mu je bila Amalija Jolanka Bot, rodom iz Arada. On je kao rumunski državljanin tek 1938. godine primio jugoslovensko državljanstvo. Stanovao je Frankopanskoj ulici 24. Žena mu je bila vlasnica i vile na Paliću i vinograda. IAS, F:57.1474. 8005/1938. Bavio se i radom sa vršilicom. IAS, F:57.5031/1937

100 000 dinara. Pre njih su kao zakupci mlin vodili *Glid Vilim* i *Kraus Gabor*. Mlin je radio i za vreme rata.²²⁵

Gradsko mlinsko preduzeće u Subotici preuzelo je 1945. godine delove iz ovog mlina i upotrebljavalo ih za remont ostalih mlinova.

VAJS (Weiss) HUGO,Majšanski put
(Mlin Rogić Martina)

Ovaj mlin se nalazio se na Majšanskom putu 37 (z.k. 15551). Sa pogonskom snagom od 30 KS, uz zapošljavanje manjeg broja radnika - do 10, radio je samo na ušur. Držala su ga braća *Rogić*. Januara 1934.godine prodat je *Ferdu Lipković*²²⁶

VERMEŠ KARLO MLIN, Šupljak

Ovaj mlin se nalazio na na bivšem majuru *Karla? Vermeša*, na adresi Šupljak 59. Od 1937. godine, kada mu je vlasnik *Horvat Stevan* dobija novu upotrebnu dozvolu.²²⁷

Imao je pogon sa gasgeneratorom "Deitz" od 60 KS. Rešeto je bilo sa dva sita "Jerkovski" (St. Palanka). Kapacitet prerade je iznosio 7000 kg pšenice i 10 000 kukuruza za 24 sata. U 1939. godini radio je sa samo 3 radnika.

"KRAUS", "GLID", ("OBILIĆ"), Save Tekelije 37

"Obilić" mlin je držao *Žarko Glogovčan*.²²⁸

Mlin je započeo sa radom još 1898. godine na adresi Save Tekelije 37. U 1937. godini kao vlasnici su upisani **"Skanovski i drugovi"**.²²⁹

Dozvolu za podizanje spratne zgrade za mlin na tom mestu (Save Tekelije 37) dobio je 1922. godine *Gavra (Gabor) Kraus*.²³⁰ On je još 1919. imao taj mlin na valjke (VI krug, stari broj 549).

Zbog nedostatka struje 1919. godine bio je primoran da izvrći izmenu električnog motora i da ga zameni saugas motorom.²³¹

Mlin je pre *Glogovačana*, od 1927. godine držao *Vilim Glid*²³². U registru Ce VII/410 je upisan 1928. godine. *Vilim Glid* će za ovaj mlin morati nabaviti 1927. godine u

²²⁴ Franjo Boršić, (Doroslovo 1899 -?) mašinski tehničar. Ranije radio u Ferumu i Subotičkoj električnoj centrali. Nakon rata radio je u Gradskom elektroprivrednom preduzeću Energija.

²²⁵ Tokom 1943. godine samleveno je 1 258 392 kg žita. Vlasnici, Čičila I Boršić su 1946. godine kažnjeni a mlin je konfiskovan. IAS, F:86. K 251/1946.

²²⁶ Ferdo Lipković tek 1938. godine pokreće postupak za dobijanje jugoslovenskog državljanstva. IAS, F:57.8980/1938

²²⁷ Tehnički nacrti u predmetu IAS,F:57.510/1937

²²⁸ Žarko Glogovčan je rođen u mestu Saravola (Rumunija). Završio je srednju tehničku školu u Budimpešti. I njegov sin - Stevan (r. 1910.), nastaviće očevim stopama. Diplomirao je pravo ali i na Poltehničkom institutu, te je kao inženjer radio i u mlinarskoj struci a 1967. godine i kao tehnički direktor "Fidelinke".

²²⁹ IAS, F:57.2574/1938

²³⁰ IAS, F:47.1208 III 12/1922

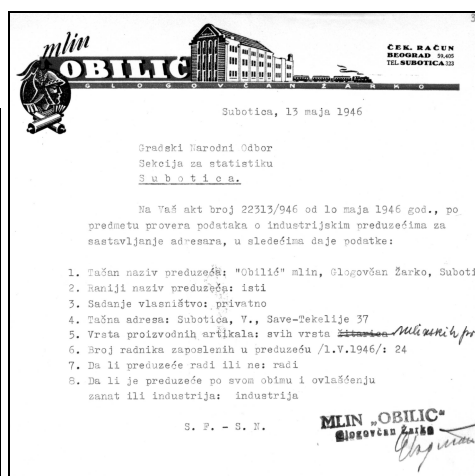
²³¹ IAS, F:47.1201. III 121/1919

²³² Glid Vilim (1874 - Aušvic 1944) Supruga mu je bila Etela Berger (1876 - 1944 Aušvic) a sinovi Ernest i Franja. Glid je bio predsednik JVCO u periodu ??.

Budimpešti jedan novi valjak (tipa "Körting"), pošto se stari pokvario. Kapacitet mlina je tada po izjavi vlasnika iznosio 200 q dnevno.²³³

Objekat mlina „Obilić“

Izveštaj 1946. godine Gradskom NO o mlinu Obilić

*Glid Franja*²³⁴, 1931. godine registruje ovaj ? mlin, Ce VII/ 5591932. Kada je vlasnik *Glid Vilim*, izvršena je komisijska inspekcija. Pogon je saugas motor od 100 KS. Dnevni kapacitet je 15 000 kg.

Mlin **Glid** je pao pod stečaj 1932. godine, kada je i prodat na dražbi. Kupio ga je *Aleksandar Lipšic*, koji nije ni izvadio obrtnicu. Grad je preko ovog Glidovog mlina ranije vršio snabdevanje siromašnih građana. 1 vagon žita je čak ostao pred stečaj i bio izgubljen za grad.²³⁵

Glogovčan mlin preuzima 1935. godine i preuređuje ga i proširuje 1938. godine. Izvršena je dogradnja strojarnice i skladišta.²³⁶ Tada je važio za jedan od najmodernijih mlinova u Subotici. Imao je sopstveni električni generator, koji se koristio za osvetljenje. Zapošljavao je do 30 radnika.²³⁷

Nakon rata, 5.5.1947. godine, izvršena je konfiskacija mlina.²³⁸

"**Glid**" ("**Tolnai**") Bajski vinogradi 131 (Da li je to Save Tekelije 37 ? izgleda nije!)

Mlin je osnovan 1875. godine. U 1927. godini vlasnik je *Vilim Glid*, a u 1940. - *Julije Tolnai, ml.*²³⁹

Radio je za lokalne potrebe. Dnevni kapacitet je bio 8000 kg. Zapošljavo je do 20 radnika. U 1939. godina ima 8 radnika.

*Stevan Patoč*²⁴⁰ uzima taj mlin pod zakup od Julija Tolnaia u septembere 1942. godine.

²³³ IAS, F:235.25.357/1927

²³⁴ Franja Glid (Glieid Ferencz) (Petrovac 1902- ?) Od oca Vilmoša Glida i mati Etel Berger.

²³⁵ IAS, F:10. 384 G.P.

²³⁶ IAS, F:57.2574/1938

²³⁷ U 1939. godini ima 24 radnika. IAS, F:57.1987/1939

²³⁸ IAS, F:68, V 68/1950

²³⁹ Tolnai je rođen 1910. godine u mestu Luč u Baranji, a kasnije ga nalazimo prijavljenog u St. Bečeju.

²⁴⁰ Stevan Patoč (Pátocs István) (Čantavir 1912 - ?) je po podacima Otseka unutrašnjih poslova Subotice za vreme rata pripadao organizaciji Njilaša. (akt u predmetu K 278/1946). Osudrn je na 6 meseci lišavanja slobode sa prinudnim radom.

STEVAN PATOČ ZAKUPNIK MLINA SUBOTICA <small>Bajski vinogradi 131 • Telefon: 398</small> <small>Tekući račun kod Gradske štedionice, Subotica</small>	Subotica, 14 maja 1946
Predmet: Provera podataka o industrijskim preduzećima za sastavljanje adre- sara.	GRADSKOM NARODNOM ODBORU Sekcija za statistiku, <u>S u b o t i c a.</u>

Memorandum sa dopisa iz 1946. godine

"RAJČIĆ MLIN"

"Rajčić mlin" (vlasnika *Josipa Rajčića*) je od 1923. do 1928. godine radio na adresi Bunjevačka ulica 70 (ugao ulice Ivana Antunovića i Matoševe) a vlasnik je stanovao u istoj ulici na br. 68.²⁴¹

U 1920. godini vlasnik mlina je bio *Stipan Đelmiš*. Na žalbu okolnih stnovnika morao je da izvrši popravku svog 18 m. visokog dimnjaka, zbog opasnosti po okolinu od njegovog rušenja.²⁴² Međutim, tek će novi vlasnik - *Rajčić* 1922. godine da izgradi novi dimnjak od 21 metara.

Krajem 1945. godine postoje:

1. Vujković mlin
2. First
3. Margit
4. Rajčić
5. Đelmiš Karla
6. Patoč
7. Obilić
8. Peić vl. Čičila I Borošić
9. Bačka vl. Grga Stantić

MLINOVI VAN SUBOTICE

I u okolnim mestima van Subotice radili su mlinovi, većinom manjeg kapaciteta, pretežno za potrebe lokalnog stanovništva.

Tako je *Antun Svoboda* (Szvoboda Antal)²⁴³ držao 2 mlina u Bajmoku i 1 u Tavankutu. U Bajmoku su postojala još 2 mlina, "**Matija Kolić i drug**" i **Antuna Lenharda**. "**Veštački mlin Svoboda Antun**" u Bajmoku je osnovan 1909. godine.

U vlasništvu *Svoboda Antuna*, uređen je vrlo moderno. Mlinski uređaj je poslednja reč u mlinskoj tehnici; od žita do najfinijeg brašna sve ide automatski.²⁴⁴ Kapacitet mu je bio do 3 vagona na dan. Broj zaposlenih je dostizao 25.

Ostaće zabeležen kao mlinar koji je prihvatao nova tehnička dostignuća - u ovom Bajmočkom mlinu prvi je sagradio gvozdeni silos od 50 vagona.²⁴⁵

²⁴¹ IAS, F:47. Inž.711/1923

²⁴² IAS,F:47.1203.III 213/1920

²⁴³ Antun Svoboda (Szvoboda Antal) je rođen 1855. godine u Temišvaru. Završio je mašinsko tehničku školu u Brnu. U svom radu se pokazao kao "vrstan stručnjak, i uspešno je vodio svoja mlinska preduzeća", ocena je za njega od strane gradskih vlasti.

²⁴⁴ Šematizam, nav.delo, st. 25.

²⁴⁵ Tehnički opis mlina u Bajmoku nalazi se u predmetu IAS, F:68, Nacionalizacija 388.

Objekat mlina Svoboda u Bajmoku

Antun Svoboda (Szvoboda Antal)

Drugi bajmočki mlin u njegovom vlasništvu je nosio ime - "**Centralni motorni mlin Svoboda Antun**". Osnovan je još 1906. godine. Imao je kapacitet do 2 vagona na dan. Radio je najfiniju kao i prostu meljavu. Zapošljavao je do 20 radnika.

Mlin u Tavankutu je izgrađen 1929/30 godine. Radio je na "ušur"²⁴⁶. Snabdeven je bio "saugas sisaćim motorom".²⁴⁷ U tom mlinu imao je 1939. godine 17 zaposlenih radnika, uloženi kapital od 470 000 dinara, a maksimalni kapacitet je iznosio 120 mtc.

U Žedniku je mlin imao *Julije Kirkenhajmer*. U 1939. godini mu je zabranjen rad, da bi po pribavljanju odgovarajuće dozvole opet započeo sa radom.²⁴⁸

Na teritoriji subotičke opštine, postojao je od 1938. godine i jedan zadružni mlin, u Đurđinu, koji je bio u vlasništvu "**Seljačke gospodarske zadruge**". Imao je dnevni kapacitet 40 mtc žita, pokretao ga je motor od 40 KS.²⁴⁹

INDUSTRIJSKA PROIZVODNJA HLEBA

"MARIJA TEREZIJA, TVORNICA HLEBA D.D."

Na adresi Petrogradska 12 (Žarka Zrenjanina) nalazila se pekara "**Marija Terezija, tvornica hleba d.d.**". Zgrada je građena 1912. godine.²⁵⁰

Osnovana je kao "**Mária Terézia kenyérgyár r.t.**". U deoničkom društvu su akcije imali i strani državljani. Zbog toga je pala pod državnu upravu, sekvestar. Kao direktor se 1919/20 potpisuje *Jožef Rozenberg (Rosenberg Jozsef)* trgovac iz Subotice.

Ali već po akcionarima prisutnim na skupštini 1921. godine, vidi se da se menjala vlasnička struktura, i da su većinu akcija držali jugoslovenski građani. Tada su ubeleženi: *Albe i Mijo Tumbas*²⁵¹ posednici iz Subotice, koji su imali najviše akcija, *Ivan Palić* i *Ivan*

²⁴⁶ IAS, F:57. 2646/1931. Subotički "Odeljak finasijske kontrole" podneo je 1931. godine jednu prijavu protiv Svobode zbog nepoštovanja uredbe o načinu meljave upravo u tom mlinu.

²⁴⁷ IAS, F:47. III 948/1929

²⁴⁸ IAS, F:57, 2798/1939

²⁴⁹ IAS, F:57, 2650/1937, i 3095/1937. Molba i dozvola za rad, sa tehničkim opisom. Nadležne državne vlasti, KBU, poslale su 1938. godine dopis o načinu podizanja i rada zadružnih mlinova. IAS, F:57. 4025/1938. Na osnovu toga i ovaj mlin je 1939. bio zatvoren, pošto nije pribavio odgovarajuće dozvole, IAS, F:57. 2010/1939.

²⁵⁰ IAS, F:47. XXIII 5/1928

²⁵¹ Albe Tumbas je 1921. godine tražio da se primi u subotičku zavičajnu vezu, što mu je i odobreno, pošto se iz Bačalmaša, sa suprugom Marijom Krekić naselio u Suboticu. Imao je 133 lanca zemlje u Kačmaru, koja

Rudić, obojica iz Bačalmaša, dr Samu Bošan (Boschan Samu) advokat iz Subotice²⁵², Lazar Milašin. Tada su promenjena osnovna pravila i dato novo ime: "Jugoslovenska tvornica hleba d.d."

TVORNICA HLEBA

ILIJA ŠIBALIĆ

SUBOTICA

VI., Petrogradska ul. 12. Telef. 5-23.

Najveća
i najmodernija
tvornica hleba u
državi. :- Peče dnevno bela
i crna hleba, kao i svakojaka
peciva za privatne mušterije od 6 sati
jutra do 7 sati na večer. U iznimnim slu-
čajevima prema pogodbi, kod većih naručaba
popust. :- O cenama stalno izveštavamo publiku u
novinama. :- Stalne nam
mušterije imaju 10% po-
pusta. :- Preporučujem na-
dalje svoju veletrgovinu
špecerajskim i poljskim
proizvodima. :- Najftinije cene.

Stan:
V., Gajeva ulica broj 7.
Telefon 5-21.

Reklama firme u lokalnoj štampi

Upravni odbor na skupštini akcionara 1923. godine čine: *Milan Manojlović, Šime Milodanović, Lipot i Julije (Gyula) Ingus, Laslo (Ladislav) Hiršl*, svi iz Subotice.

Imala je dnevni kapacitet od 20 000 kg hleba. Zapošljavala je do 30 radnika.

U 1927. godini radi samo sa 10% kapaciteta. Naredne 1928. godine izrečena je likvidacija. *Ilija Šibalić*, pekar²⁵³ kao akcionar sa najvećim brojem akcija, pošto su on i njegova supruga imali po 200 akcija, čime su držali najviše u pojedinačnom posedu, od ukupno 1000, bira se 1928. godine u likvidacioni odbor, vodi pekaru i stara se o održavanju zgrade i tehničkih uređaja. Kao akcionar se 1928. godine javlja i njegov brat *Milan Šibalić*²⁵⁴, sa 50 akcija. Zaposlen je bio i njegov nećak²⁵⁵

Od 1939. godine njegova fabrika hleba je u likvidaciji, mada je i dalje radila za snabdevanje subotičkog garnizona hlebom. *Šibalić* je dobio 1940. godine i dozvolu za noćni rad, da bi i dalje mogao da isporučuje dnevno 10 000 kg hleba za vojsku. Hleb se tada mešao sa 20% krompira.²⁵⁶

je vredela 2,5, miliona kruna. IAS, F:47.XXIV 156/1921. Navodi da je u Subotici kupio kuću i "fabriku za pečenje kruha", koja je još pod sekvstrom, zbog prijašnjih vlasnika, stranih državljana. IAS, F:47.1204. I 51/1921

²⁵² Samu Bošan je bio na čelu subotičke mesne cionističke organizacije, od osnivanja 1927. godine.

²⁵³ Ilija Šibalić (r.1889) u Suboticu dolazi 1913. godine iz Martonoša, kada otvara svoju bakalnicu u VI kvartu br. 47. Šibalićeva supruga je bila Marija Bartušević. Imali su kuće u Gajevoj 70 i 72. Bavio se trgovinom špecerajskom robom. Javlja se i kao vojni liferant, od 1920. godine. IAS, F:47, XXIII 17/1920. Radnju za "trgovinu pekarskih, baštovanskih i mlekarskih proizvoda" je registrovao 1923. godine.

²⁵⁴ Milan Šibalić je bio imenovan u gradsku skupštinu 1921. godine.

²⁵⁵ Sin od brata Milana Šibalića, koji je isto bio deoničar, Ilija Šibalić, pekarski majstor. Iz njegove molbe za izdavanje uverenja o državljanstvu saznajemo da je rođen 1913. godine u Budimpešti, od oca Milana (Emila) i majke Stefanije Filipović IAS, F:57.5038/1938.

²⁵⁶ IAS, F:57. 7006/1940. Odobrenje da proizvodi hleb sa dodatkom 20% krompira. IAS, F:57. 9825/1940

Bio je 1938. godine i zakupac "**Velike gostione**" i "**Abazie**" na Paliću.²⁵⁷
Ilija Šibalić je pred rat imao pekaru i u Beogradu.²⁵⁸

INDUSTRIJA BONBONA

"BRAĆA RUF"

*Josip Ruf (Ruff Jozséf)*²⁵⁹ je osnivač jedne od najpoznatijih fabrika bombona i čokolade u predratnoj Jugoslaviji. Na tadašnjem tržištu su se dobro plasirale posebno njegove karamele, a bomboni pod imenom "Negro" su se zadržali u proizvodnji sve do danas.

Mavro (Mor) Ruf, Josipov otac, Jevrej, bio je putujući trgovac, prodavao je kožu, duvan i vunu. U Senti, gde se doselio sa porodicom i gde je *Josip* i rođen, kapital stečen trgovačkim poslovima, uložio u proizvodnju sirćeta. *Mavro* vodi preduzeće u Senti sve do svoje smrti 1902. godine, kada ga je na tom položaju nasledila supruga, subotička jevrejka *Serena, rođ. Šrajber*. Ona se sa decom 1909. godine preseljava u Suboticu, gde će se od 1911. godine baviti trgovinom bombona i artikala od šećera, prodajući i robu, svoga šuraka *Julija Brumera*²⁶⁰

Dozvolu za izradu bombona dobija 1916. godine i tako praktično svojim preduzetničkim duhom, rođačkim i drugim poslovnim vezama, utire put za svoja dva sina *Josipa* i *Adolfa*²⁶¹ koji iduće 1917. godine također dobijaju dozvolu za izradu i prodaju artikala od šećera i u tim ratnim vremenima, kada je šećer bio strogo racioniran a njegova nabavka povezana sa nizom teškoća, kreću sa malom manufakturnom radionicom za izradu bombona.

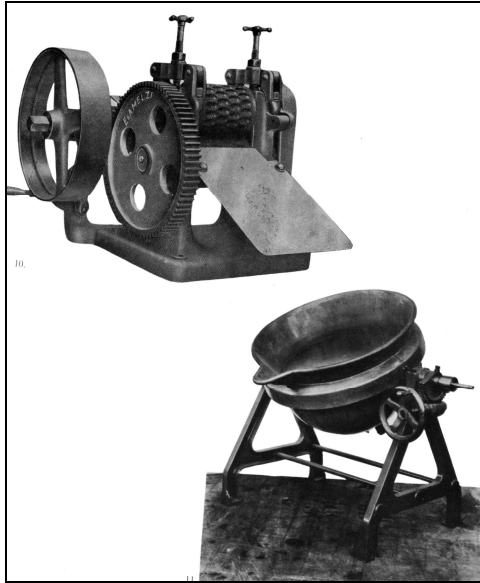
²⁵⁷ IAS, F:57.2811,4542/1938

²⁵⁸ IAS,F:57.9825/1940

²⁵⁹ Josip Ruf je rođen je u Senti 4.3.1895. godine. Po podacima za izdavanje uverenja o državljanstvu bio je visok 180 cm, plave kose i plavih očiju, bez karakterističnih znakova.

²⁶⁰ Julije Brumer, (Subotica 1870-1944 Aušvic). Roditelji su mu bili Andrija i Katarin Basler. IAS, F:68, XVI 672/1950. On je osnivač "Prve subotičke tvornice bombona i čokolade".(od 1904.). vidi: Gašpar Ulmer, Tvornica čokolade i bombona "Braća Ruff" Subotica (1917-1946), 65 godina "Pionira" (1917-1982.) st.60.

²⁶¹ Adolf Ruf je rođen 1890 u Novom Sadu, gde se tada nalazila porodica Ruf, a umro je 9.10.1921. godine u Subotici. Bolovao je od srčane mane zbog koje je bio oslobođen vojne obaveza. Zabeleženo je i da je istupio iz jevrejske i prešao u rimokatoličku veru. Braća su imala i dve sestre, Margitu (Senta 1903 - Aušvic 1944) i Rožiku (Ružu) (1898 - ?). Margita je bila supruga advokata dr Telč Mirka (Telsch Imre) IAS, F:57.965/1934. Mirko Telč je rođen 1891. godine u Somboru, otac Gašpar, mati Berta Grinfeld. On 1952. godine želi da izvadi dozvolu za proizvodnju "kresnica" prskalica? IAS, F:68, I 1008/1952. tu je slika).

Deo mašina iz Rufove radionice

Josip Ruf se sa proizvodnjom bombona upoznao i kod svoga tetka *Brumera*, sa kojim je odlazio i u Nemačku, da bi bi pratili razvoj tehnologije u ovoj struci.

Nakon bratovljeve smrti, kao jedini vlasnik firme "**Braća Ruff**" u 1922. godini se javlja *Josip*. U narednom periodu firma će biti registrovana kao javno trgovačko društvo, do 1928. godine, da bi od 1930. do 1931. godine postojala kao deoničko društvo a kasnije imala oblik javnog trgovačkog društva i inokosne firme. Oba *Josipova* zeta, *dr Mirko Telč* (*Teltsch*), advokat i *Karlo Bajnhauer* (*Beinhauer*), špediterski preduzimač²⁶², učestvovala svojim kapitalom u čitavom periodu postojanja firme. Kao deoničari, u kratkom periodu postojanja tog oblika preduzeća, javljaju se i sledeće ličnosti: *Dušan Manojlović*, *dr Bošan Samu*, *Mavro Augenfeld* iz Vinkovaca, otac *Mici Augenfeld*, prve *Josipove* žene, *Gašpar Telč*, trgovac iz Sombora te drugi.

Prosperitet "**Braće Ruff**" je bio brz i očigledan. Od male manufakture sa 5-6 radnika do fabrike bombona i čokolade, prošlo je samo desetak godina.

Sa proizvodnjom je započeto u prizemnoj kući u Wilsonovoj ulici br. 13, koju je kupila *Serena Ruf* po doseljenju u Suboticu, verovatno od sredstava dobijenih od prodaje fabrike u Senti. Proširenje tog malog pogona je izvršeno dogradnjom radionice u dvorištu 1924. godine.²⁶³

U dvospratnoj zgrade sa trgovačkim lokalom u Aleksandrovj 15 (današnjoj Kidričevoj ulici), kupljenog od *Brumera*²⁶⁴, nalazila se prizemlju prodavnica firme.²⁶⁵ Iznajmljivao je i jedan gradski najamni lokal (u zgradi bivše preparandije) u Aleksandrovoj 13, gde je imao 1930. godine imao poslastičarnicu.

O dobrom poslovanju svedoči i to što *Josip Ruf* dolazi u posed i kuća; u Štosovoj br. 6, 8 i 10, gde će se prebaciti i proizvodnja. Na broju 6, on 1928. godine dobija dozvolu za useljenje u novosagrađenu prizemnu stambenu zgradu²⁶⁶, kao i preuređenje dvorišnog objekta, instaliranje parnog kotla i bušenje artesčkog bunara.

²⁶² Bajnhauer Karlo (Subotica 1886- Aušvic 1944). U ratu je bio mobiliziran u 86. puk, odlikovan je u činu poručnika. Da je bio solidno situiran govori i to što je posedovao nekoliko nekretnina, kuću u Carinarskoj 9 i sa suprugom po jednu polovinu kuće u Štosovoj 6 i na Daničićevom putu 6. Ruža Ruf je bila vlasnica i kuće Trg Eduarda Erioa 5/a. I ona (Ruža Ruf 1898-1944) je stradala u logoru Aušvic.

²⁶³ IAS,F:47.Inž.ured. Odl. 613/1923. Rufovi susedi su bili J. Milekić sa jedne i dr Pletikosić sa druge strane.

²⁶⁴ Ulmer, nav.delu, st. 61.

²⁶⁵ Josip Ruf 1927. godine dobija dozvolu za preuređenje izloga.

²⁶⁶ IAS,F:47.III 351/1928

Na adresi Štosova 10, bila je zgrada od 353 kv.hvati i dvorište od 110 kv.hvati. Tamo je prva dogradnja izvršena 1926.²⁶⁷, radovi na prizemnoj zgradi za stanovanje u 1928. godini²⁶⁸, a 1931. godine vršeni su radovi na dvospratnom fabričkom objektu.²⁶⁹

Tokom 1929. godine *Josip Ruf* završava i izgradnju jednospratne kuće u Manojlovićevoj ulici (V. Nazora) 6-8.²⁷⁰

Najveća investicija se obavlja u jeku ekonomske krize 1931. godine. Tada se na parceli u dvorištu u Štosovoj br. 6, novcem od miraza (500 000 dinara) supruge *Mici Augensfeld*²⁷¹ završava nov moderno opremljen dvospratni pogon²⁷². "Činjenica, da je firma tada bila u stanju da podigne tako skupu zgradu dokazuje, da nije osećala posledice privredne krize i da njena konjunktura nije bila pogođena..."²⁷³ Time je u narednom periodu firma u Subotici raspolagala ukupno sa 1712 kvadratnih metara poslovnog prostora. I taj podatak dovoljno govori o poslovnoj snalažljivosti i sposobnosti *Josipa Rufa* i uspešnosti poslovanje njegove firme Uz takve preduslove ne čudi ni dalji uspešan razvoj poslovanja "**Braće Ruff**".

U 1927. godini fabrika ima maksimalni kapacitet od 15 vagona šerene robe i čokolade i ima iskorištenost od 70%, a zapošljava 55 radnika.

Vlasnik i radnici ispred pogona (1925.)

Josip Ruf

Sa razvojem firme unapređivana je i tehnička opremljenost pogona. Od prvih polovnih uređaja za proizvodnju čokolade, nabavljenih iz Austrije, do modernih mašina uvezenih iz Nemačke i Švajcarske. Iz Švajcarske su 1928. godine uvezli mašinu "valjaricu" za čokoladu vrednosti 7125 Sf, a iz Nemačke, mašinu marke "Henkel", takođe za čokoladu, vrednosti 4250 RM.²⁷⁴

U 1938. godini pogon je obezbeđivalo 12 elektromotora, jedan od 52 KS i preostali ukupne snage 40 KS.

Tada je firma već zapošljavala do 100 radnika i imala maksimalni godišnji kapacitet 200 - 350 tona robe. Sposobni su bili da konkurišu skoro svim sličnim preduzećima u zemlji. Imali su svoje prodavnice u Beogradu, Novom Sadu, Velikom Bečkereku, Pančevu i Osijeku.

Robu su prodavali i putem trgovačkih putnika. U 1928. godini to su bili *Gabor Bek (Beck Gábor)*, *Ernst Kraus (Krausz)* i *Josip Štajner (Steiner József)*.

O ličnom bogatstvu *Josipa Rufa* govore i podaci da je 1932. godine kupio 132. k.j. prvoklasne oranice na Verušiću i opremio moderno gazdinstvo, razvivši i voćarsku proizvodnju - višanja, ali i kvalitetnu mlekarsku farmu, sa koje je sveže mleko koristila i njegova fabrika.

²⁶⁷ IAS,F:47.III 429/1926

²⁶⁸ IAS,F:47.III 199/1928

²⁶⁹ IAS, F:47. III 273/1931

²⁷⁰ IAS, F:47. III 385/1929. Vlasnici zgrade su 1936. godine bili Josip (2/4) i njegovi sinovi Đorđe i Ivan sa po 1/4.

²⁷¹ Mici (Marija) Augensfeld je bila kćerka Mavra Augensfeld, veletrgovca hranom iz Vinkovaca. Sa njom je Josip imao dva sina Ivana i Đorđa. Ona umire 1934. godine.

²⁷² IAS, F:47.1246.III 2273/1931

²⁷³ Ulmer, nav. delo, st. 68

²⁷⁴ IAS, F:235.27.298/1928

Tim postupkom je podignut kvalitet čokolada. Gajio i šećernu repu, koja se prerađivala u Crvenki, odakle je obezbeđivao deo potreba za šećerom.²⁷⁵ Pored toga je posedovao najamne palate, u Subotici ("Rufova palata" - Manojlovićeva ulica 6) i Beogradu, sredstva na deviznim računima u inostranstvu, za koja je mogao da kupi još dve slične fabrike ili najmanje 260 k.j. oranice. O ilustraciji *Rufovog* standarda govori i to da je u periodu od 1929. do 1933. godine posedovao automobile marke "Citroen", "Opel" i "Ford". Motorna vozila su u gradu bila retkost. U Subotici je 1939. godine bilo tek 194 automobila, 40 teretnih i 154 putnička.²⁷⁶

U godinama pred rat, zbog otežanog snabdevanja sirovinama, fabrika smanjuje proizvodnju a pod mađarskom okupacionom vlašću, od 1.10.1942. godine, pošto joj je obustavljeno snabdevanje šećerom i prestaje sa radom. *Josip Ruf*, kao i veliki broj drugih subotičkih Jevreja biva interniran, mada je pokušao prelaskom u katoličku veru, izbeći progonima, zlostavljanjima i oduzimanju imovine, kojima su oni bili izloženi.

Nakon uspostavljanja nove vlasti *Rufova* fabrika, uz ostale nekretnine, biva decembra 1946. nacionalizovana. (Zakonom o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća od 8.12.1946, godine)²⁷⁷ Pristupa se obnavljanju objekata, kojima je u bombardovanjima krajem rata, naneta velika šteta i pokretanju proizvodnje.

Ime "**Tvornica čokolada i bombona Pionir**" preduzeće je dobilo 1.11.1948. godine Rešenjem Vlade NR Srbije i kao takva upisana u registar.

Iskustvo i bogato znanje vezano za izradu bombona i čokolada, bivšeg vlasnika *Josipa Rufa*, dobro je došlo u vremenu izrazitog nedostatka kvalifikovanih kadrova, pa je on imenovan 1947. godine da vrši funkciju tehničkog rukovodioca fabrike. Ali, kasniji razvoj događaja potvrdiće da u novim društvenim uslovima, za bivše "kapitaliste" nije bilo mesta. U Jugoslaviji porodica *Ruf* ostaje do 1950. godine kada iseljava u Izrael.²⁷⁸ Porodica *Ruf* je, kako je to nalagao postupak iseljavanja, morala da ispuni izjave o odricanju od jugoslovenskog državljanstva i oni to čine oktobra 1950. godine. Nakon toga su im i preostale nekretnine bile nacionalizovane kao stranim državljanima.²⁷⁹

Sa useljeničkom vizom, poput većine preživelih subotičkih Jevreja, u velikom talasu iseljavanja 1949-1950. godine i oni odlaze u Izrael.²⁸⁰

Porodica *Josipa Rufa* iselila se marta 1950. godine. No, već aprila 1952, *Josip* daje ovlasti subotičkom advokatu *Ivanu Malagurskom* da ga zastupa u cilju njegovog povratka u Jugoslaviju. U molbi za izdavanje mišljenja o povratku "...u cilju snaženja nacionalne privrede..."²⁸¹ navodi: "Pošto se u mome novom zavičaju ne mogu naviknuti, niti na ovdašnji način života i običaje, a niti mi pogoduje ovdašnja klima, a pored toga osećam u pravom smislu bolest i čežnju za mojom bivšom domovinom..." i dalje "... obzirom na moju bolećivu naklonost i čežnju za mojim starim zavičajem, tako i obzirom da mi ovdašnja klima, način života i ishrane oštećuju zdravlje, kao i da sam duboko uveren da ću mojim stručnim

²⁷⁵Ulmer, nav. delo, 71.

²⁷⁶IAS, F:57.4343/1939

²⁷⁷Ulmer, nav. delo, st. 83

²⁷⁸Druga Josipova supruga je bila Ana Sabo (1909. -?), sa kojom je 1937. godine dobio kćerku Katicu. Sa prvom ženom Marijom rođ. Augenfeld imao je dva sina, Ivana i Đorđa, koja je posle smrti prve supruge čuvala dadilja Ana Sabo, sa kojom će sklopiti brak.

²⁷⁹IAS, F:68. V 1185/1950. Sinovi Ivan i Đorđe imali su na svom imenu po 1/2 kuće u Vladimira Nazora 6- 8, i u Matije Gupca 31. IAS, F:68, XVI 638/1950. Josipu je stavljena u državno vlasništvo i nekretnina na putu Jovana Mikića 6. IAS. F:68, XVI 940/1950

²⁸⁰Ulmer, st. 93. O iseljavanju subotičkih Jevreja vidi: Dušan Jelić, Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada, Jevrejski istorijski Muzej, Zbornik 5, st. 175.

²⁸¹IAS, F:68, I 650/1952

znanjem i veštinom koristiti i mnogo doprineti razvoju i proizvodnji čokolade, bombona razne vrste... " Ali na zahtev mesnih vlasti, iz "**Pionira**" stiže za bivšeg vlasnika obeshrabrujući odgovor. U njemu se ističe kako je to preduzeće kada je *Ruf* obavljao dužnost tehničkog direktora proizvodilo samo 6 vrsta proizvoda, a sada već preko 60, što dokazuje osposobljenost niza stručnjaka za vođenje pogona, te ono nema potrebu da angažuje *Rufa*. Ta epizoda samo svedoči o arogantnosti novih upravljača fabrikom, ali još i više o velikoj vezanosti *Rufa* za svoju fabriku i problemima prilagođavanja koje su on, a verovatno i mnogi drugi subotički Jevreji nailazili u Izraelu. Iz Izraela porodica *Ruf* se iselila u Brazil.

Kao naslednici u ostavinskoj raspravi vođenoj 1954. godine, nakon proglašenja 1947. godine *Ruže Ruf* umrlom, javljaju se *Josip Ruf* (iz Brazila, Sao Paolo) i *Telč Andrija* (iz Zagreba), sin *Ružine* sestre *Margite*. Predmet nasledstva su bile naknadno pronađene nekretnine u vlasništvu pokojnice u Beogradu, kuće u Jevremovoj 61 i Baruhovoj 37.²⁸²

"PRVA SUBOTIČKA TVORNICA BOMBONA I ČOKOLADADE"

(Prestolonaslednika Petra 29, Somborski put)

Zet porodice *Ruf*, muž *Serenine* sestre, *Julije Brumer*²⁸³ osnivač je "Első szabadkai cukorka és csokoláde gyár" (Prve subotičke tvornice bombona i čokolade), 1904. godine.

Nakon rata adresa joj glasi Prestolonaslednika Petra 29.²⁸⁴

U dvadesetim godinama je pogon radio bez podele rada, sa mašinskim pogonom, koji je pokretala električna mašina o od 10 KS, zapošljava do 30 radnika, i ima godišnji maksimalni kapacitet od 4 vagona robe.

I *Brumer* je kupovao delove, opremu i kompletne mašine u inostranstvu. Tako je 1927. godine iz Nemačke uvezao opreme za 1395 RM, mustre za bonbone sa natpisom **Brumer** i Subotica, valjak mašinu i drugo.²⁸⁵ Dogradnju radionice vrši u 1928. godini.²⁸⁶

Proizvodni program proširuje 1936. godine, od kada počinje da pravi i keks, piškote i medene kolačiće.²⁸⁷

Vlasnik *Brumer Julije*, prijavljuje 1939. godine prastanak rada svoje firme, da bi njegov sin *Mirko* nastavio da vodi očevu posao, ali kao zanatsku radnju.²⁸⁸

Brumer Pavle ? iselio u Pelestinu.

SEMENARSTVO

"JUGOMUNTNER, PROIZVODNJA I TRGOVINA SEMENA D.D."

Firma *Edmunda Mauntnera* je osnovana 1874. godine u Budimpešti ?. Bavila se trgovinom i proizvodnjom semenskog materijala. Bila je vrlo uspešna i razgranala je poslove po velikoj teritoriji srednje Evrope. Tridesetih godina dvadesetog veka je imala ispostave u Bratislavi, Aradu, Krakovu, Meranu, Beču i Budimpešti. Centrala u Jugoslaviji je

²⁸² IAS,F:68, 1411/1955

²⁸³ Julije Brumer (Brummer Gyula), Subotica 1870-1944 Aušvic. Roditelji su mu bili Andrija i Katarin Basler. IAS,F:68,XVI 672/1950

²⁸⁴ Zanimljivo je da su vlasnici te nekretnine, 1936. godini, bili sinovi Josipa Rufa - Ivan i Đorđe.

²⁸⁵ IAS,F:235.27.432/1927

²⁸⁶ IAS, F:47. III 368/1928

²⁸⁷ IAS,F:235.242/1933

²⁸⁸ IAS, F:57.5099,5102/11939

uspostavljena 1925. godine u Novom Sadu, sa filijalom u Subotici, da bi 1927. središte bilo preneseno u Suboticu. Stovarište je bilo u Carinarskoj ulici br. 19. Preduzeće se bavilo: "...proizvodnjom svakovrsnog semena, kupoprodajom semena, prerađivanjem, čišćenjem i ađustiranjem u male omote". Kapital je iznosio 500 000 dinara u 1000 deonica, nominalne vrednosti 500 dinara. Kao deoničari firme u Subotici se javljaju: *Pavle i Alfred Mauntner, dr Aleksandar Moč, Mirko Jakobčić, Vilim Konen i drugi.*²⁸⁹

Memorandum firme

Poslove subotičkog zastupnika firme je vodio *Lipot* (potpisivao se i kao *Nikola Breder (Bröder)*), tada već član firme "**Transport d.d.**". Te 1927. godine iz Budimpešte je u Suboticu prispeo i jedan stručnjak za selekciju semena, koji je vršio obuku 80 - 100 domaćih radnika.²⁹⁰

To je bio i najveći broj zaposlenih radnika. U Subotici je firma plasirala samo 2% proizvodnje. Pošto je beležila gubitke u periodu 1928- 1931, središte je 1932. godine vraćeno u Novi Sad.

FABRIKE SODA VODE

U Subotici su postojale sledeće:

"**Favorit d.d.**" je bila "fabrika sodne vode subotičkih gostioničara i trgovaca". U 1922. godini najveći deoničari su bili: *dr Adolf Klajn (Klein)* lekar, sa 174 deonice, *dr Elemer Kalmar* i *dr Jako Fišer*, advokati sa 10, *Pavle Popović, Lajžo Polak* sa po 10 i drugi sitniji akcionari. Preduzeće je likvidirano 1923. godine, pošto je iskazalo gubitak od 28 249 dinara.²⁹¹

"**Johana, fabrika soda vode**", vlasnika *Josipa Helera*. (Paralelni put 30) Zapošljavala je do 20 radnika i proizvodila dnevno do 3 500 flaša soda vode.

"**Peić Grga i drugovi**", osnovana još 1898. godine. (Preradovićevo 4) Dnevni kapacitet je iznosio 10 000 flaša.

U 1940. godini bilo je 6 radionica za izradu soda vode.²⁹² Vlasnici tih zanatskih radnji su bili: *Antun Benke, Lazar Laušev, Etelka Ivić, Popović i Hupko, Šokčić i Vuković i Josip Heler*. Standardna cena 1 boce je tada bila 1 dinar.

FABRIKE LEDA

Sledeće firme su se bavile ovom delatnošću:

²⁸⁹ AJ,F:65. 2404.

²⁹⁰ IAS, F:235.24.106/1927

²⁹¹ AJ, F:65, 2409.1425

²⁹² IAS, F:57.7363/1940

"Nizza", koja je bila poseban pogon klanične industrije "**Hartman i Konen**".

"**Jugoslavenska tvornica leda**"

"**Josip Hamburger, fabrika leda**"

"**Fabrika leda Lojzije Knapeca**"²⁹³ Osnovana je 1930. godine na adresi Majšanski put 53. Za vreme sezone mogla je da proizvede 25 kubnih metara leda za 24 sata.

Pogon, koji se nalazio na Palićkom (Daničićevom) putu, osnovan je još 1903. godine. Nakon I sv. rata pripadao je "**Centrali piva**"²⁹⁴ odnosno filijali sarajevske deoničarske pivare, od koje ga je 1930. godine otkupio *Ilija Lepedat*, koji se bavio i gostioničarskim poslovima.²⁹⁵ Instalaciju su činili elektromotor od 85 KS i kompresor od 100 000 kalorija. Dnevni kapacitet je iznosio 800 tabli leda od 12 kg. U 1933. godini proizvedeno je 32 600 takvih tabli. Vlasnik tog pogona, u 1937. godini je bio *Valentin Nol*.²⁹⁶

"**Vuković Antun, tvornica leda**" (Preradovićeveva 21) osnovana je 1921. godine. Dnevni kapacitet je bio 250 tabli leda.

"DEGE, FABRIKA LIKERA"

To je bila destilerija voća, tvornica likera, ruma i konjaka. Radila je od 1921. godine. Vlasnik joj je bio *Đula Der (Gyula Der)*.²⁹⁷

Der je započeo kao trgovac alkoholnom pićima, imao je radnju u porodičnoj kući - Sudarevićeveva 14 (Matije Gupca), da bi razvijanjem posla prebacio radnju na adresu Park Kralja Petra 10. Od 1923. godine proširio je delatnost sa proizvodnjom destilata, alkohola i likera. Od 1930. godine na adresi Daničićev put (Palićki) 9 ima pogon za destilaciju i magacin gotove robe, dok je on stanovao u susednoj zgradi br. 7.

Imala je maksimalni godišnji kapacitet od 1200 hl. Zapošljavala je 5 do 10 radnika. Zaposlenost preduzeća je u 1927. godini bila 50%.

Nakon rata njegova udovica *Margita r. Frank* se iseljava u Izrael a imovina firme se nacionalizovala.²⁹⁸

OSTALO

U ratnom periodu, 1942. godine osnovana je jedna fabrika hrane - konzervi; u vlasništvu mađarske zadruge "**Baross Szövetségi tagok - Baross Export**" (po oslobođenju nosiće ime "**Vojvodina**". Konfiskovana je odlukom Vp. 1722/1945.) Nalazila se u ulici Cara Lazara (Petra Drapšina) 51. Radila je u iznajmljenoj zgradi. Proizvodila je

²⁹³ Lojzija Knapec (Subotica 1895-?) je bio gostioničar, predsednik subotičkog Udruženja ugostitelja. Ovo udruženje je osnovano 1932. godine, ali nastavlja tradiciju "Udruženja Gornjo-Bačkih gostioničara" koje je osnovano 1907. godine. Broj članova 1931. godine je iznosio

225 Po izveštaju Gradskog načelstva iz 1932. godine bilo je u gradu: 2 hotela (pored toga 3 hotela su bila na Paliću), 1 restoran, 3 konačišta, 21 gostionica, 1 kafana, 1 pansion, 1 bife, 8 narodnih kuhinja i 129 krčmi. IAS, F:55.43/1932

²⁹⁴ Ova "Centrala piva" je 1929. godine uvezla u grad 6913 hektolitara piva. F:47.9. 15 G.P.

²⁹⁵ Ilija Lepedat (Subotica 1884 -?). Finansijsko bankarski stručnjak, obavljao je i funkciju direktora Gradske štedionice.

²⁹⁶ IAS, F:57.507/1937

²⁹⁷ Đula Der, sin Ignjata i Berte Brih, je rođen 1893. u mestu Žarnovica u Čehoslovačkoj, U Suboticu je došao 1914. iz Novog Vrbasa, gde je radio od 1911. kao službenik kudeljare. Sa Margitom Frank se venčao 1917. godine.

²⁹⁸ IAS, F:68 XVI 556/1950

razne marmelade i džemove, prerađivala i konzervirala povrće, koje je bilo namenjeno vojsci. (Tako je za nemačku vojsku, 8.10.1944. isporučila 56 000 kg marmelade.)²⁹⁹

50

„VOJVODINA“
FABRIKA KONZERVNI
pod rukovodstvom
Uprave Narodnih Dobara
SUBOTICA

Subotica, 13 maja 1946 god.

Broj:1012

Gradski Narodni Odbor
Sekcija za statistiku

Subotica.

U vezi raspisa Naslova br. 22313/1946 od 10 o.m. na postavljena pitanja dajemo u sledećem odgovore:

- 1./ Naziv preduzeća koji danas nosi : "Vojvodina" Fabrika Konzervni.
- 2./ Raniji naziv preduzeća: Baross Export, Baross Szövetsegi Takó Export és Áruforgalmi szövetkezet, Póktelep és Konzervgyára.
- 3./ Sadašnje vlasništvo: Državno prema odluci sreskog narodnog suda br.V.P.1722/1945 od 4. Jan. 1946 g.
- 4./ Tačna Adresa : Subotica VII.Djen. Drapsina ul. br.51 / bivša Gara Lazara ul.br.51.
- 5./ Vrsta proizvodnih artikala: marmelade i voćnih pulpovi, mark.
- 6./ Broj radnika zaposlenih u preduzeću/na dan 1 maja 1946/:
Priučeni radnika: 9 Nepriučeni radn: 21
Tehn. namešt: 2 Adminstr. namešt. tanika: 8
- 7./ Dali preduzeće radi ili ne: Preduzeće je do 1 maja radilo na izradu marmelade, sada ne radi.
- 8./ Preduzeće je po svom obimu i ovlašćenju za rad: industrija.

Smrt fašizmu - sloboda narodu !

Prinudni upravitelj:

„VOJVODINA“
FABRIKA KONZERVNI
pod rukovodstvom
Uprave Narodnih Dobara
SUBOTICA

Izveštaj fabrike „Vojvodina“ Gradskom NO, 1946. godine

ÉLELMISZERFELDOLGOZÓ IPAR

Vajdaságban minden iparága közül az élelmiszeripar a legjelentősebb. Messzemenően a legtöbb gyár ilyen jellegű tevékenységet folytatott, termékeiket tekintve is az első helyen álltak. Az iparág helyzete Szabadkán is hasonló, bár itt nincs annyira kifejezetten vezető szerepe. Tevékenységüket tekintve a gyárak a következő csoportokba sorolhatók: vágóhidak, húsfeldolgozás és halfeldolgozás, konzerválás, malmok, magáru, csokoládé és cukorkagyártás, szódavíz- és jégkészítés.

(A spiritusz- és keményítőgyártás, bár nyersanyagként mezőgazdasági termékeket használnak fel, a vegyiparnál kerül megvásárlásra, mivel termékeik többsége nem élelmiszerként kerül felhasználásra.) Szabadka környékén hagyományosan fejlett az állattenyésztés. Tény, hogy itt található meg a nyersanyag, ami előfeltétele a húsfeldolgozás fejlődésének már a 19. század második felétől. Ezen területek gazdasági múltját vizsgálva, feltűnik, hogy egy húsfeldolgozással és kivitellel foglalkozó cég kivételesen jelentős és fontos pozíciót töltött be. Megalapítói és részvényeinek tulajdonosai rangos társadalmi és közéleti munkát fejtettek ki, magas helyen álltak a város politikai ranglétráján is. Ez a cég a 19. század 80-as éveinek közepétől mint kereskedelmi társaság kezdte meg tevékenységét. Később Hartmann és Conen Részvénytársaság néven működött tovább, majd névváltozás után tevékenykedett a két háború

²⁹⁹ IAS, F:68. Nacionalizacija 467

közötti időszakban, sőt a II. világháború alatt is. A gyár 1945-től állami tulajdonba került, 1946-tól November 29. név alatt lett ismert. A kezdetektől 1945-ig a Hartmannok és Conenek két nemzedéke tette ismertté e nagy húsfeldolgozó gyár nevét. A tulajdonosok életútját követve, kirajzolódik a cég munkája és tevékenysége is. Az akkori Szabatkára települt vállalkozó szellemű apák, Hartmann Raffael és Conen Vilmos hamarosan jelentős vagyora tettek szert és elismert tagjai lettek az akkori polgári köröknek. Fiaik, Hartmann József és Conen Jakobsits Vilmos már a gyárak és a hatalmas családi vagyon örökösei. A háború vihara, a kommunista hatalom színrelépése, teljes vagyonuk a „nép nevében” történő elkobzása, a tulajdonosok meghurcoltatása, perbefogása, megbüntetése – mindez mindössze 60 év leforgása alatt történik meg. Egy rövid ideig működött az Első Szabadkai Szalámigyár (Prva subotička fabrika salame). A Korhecz Szalámigyár tulajdonosának, Korhecz Gyulának életútja szintén példaértékű. Korhecz alig tízegynéhány év alatt tette meg az utat, melyet hentesinasként kezdett meg, később mészáros lett, majd vágóhidtulajdonosból lett gazdag és tiszteletreméltó üzletemberként fejezett be. Példája kivételes személyes képességeiről és az iparág kifizetődéséről tanúskodik. Jóságkivittel a következő cégek foglalkoztak: Fridrih Pullmann, a Herman Baruch és Fia cég, Vojislav Kovač, Faragó Béla. A sertéskivittel foglalkozók sora: Székely Benő, Székely Iván, Korhecz Gyula, a Nikola Đorđević tulajdonában lévő Adrija cég, Vasa Rajković, Gutmann Imre tulajdonában a Jugo-export cég, Pressburger Ernő, Kemény Imre. Szabadkai kirendeltsége a Preradović Rt., Zágrábnak volt. A halfeldolgozással és konzerválással foglalkozó Gingold Salamon által létesített Gingold Salamon Halkonzervgyár az egyetlen ilyen jellegű tevékenységgel foglalkozó gyár, nemcsak Szabadkán, de a szélesebb környéken is. Tevékenységének lefolytatásában családi kapcsolataira támaszkodott itthon és külföldön is. Fia veszi át a cég vezetését 1935-től. A földművelés, illetve a gabonatermesztés mint annak alapja, a szabadkai malomipar fejlődésének előfeltétele. Budapesten már a kiegyezést követő első tíz évben a malomipari ágazat túltengése a jellemző. Nálunk a Horovitz testvérek voltak a gőzmalmok alkalmazásának úttörői. Rajtuk kívül Antunović Lajos neve is említést érdemel, kinek malma közvetlenül az Epreserdő bejáratánál állt, és még az I. világháború előtt leégett. Đorđević Jovan 1873-ban épített fel egy malmot a Miloš Obilić utca 26. alatt. 1874-ben 75 szárazmalom és 11 szélmalom működött a városban. A ma is álló kisbajmoki szélmalom 1867-ben épült. Az első malomipari részvénytársaság még 1862-ben megalakult, de csak rövid ideig működött. A gőzmalmok száma 1889-ben nyolc, 1892-ben már tizenhárom, ami a szabadkai malomipar fejlődéséről tanúskodik. 1906-ban a belső városban egy villanyra működő és nyolc gőzmalom dolgozott. Az I. világháború végén tizenkét malom volt. Az 1919-1923 közötti időszakban az egész országra a fokozott liszt kivitel volt a jellemző, hogy azután 1923-1924-ben ez a folyamat lelassuljon, majd pedig teljesen le is álljon. 1925-ben a 13 működő malom napi össztermelése 218 tonna. A két háború közötti időszakban működő két legnagyobb malom, mely külföldi – főleg magyarországi tőkének köszönhetően dolgozott, a Felsőbácskai Gőzmalom Szövetség Rt. (Gornjebačko udruženo paromlinsko d.d.) és a Margit Rt. A Mária Terézia Kenyérgyár Rt.-ből alakult „Maria Terezija, tvornica hleba d.d.” volt a legjelentősebb, melyben a részvények tulajdonosai külföldi állampolgárok is voltak. A háború előtti időkben a terület legismertebb cukorka és csokoládégyárának megalapítója Ruff József. A piacon a legnagyobb keletje karamelláinak volt, a Negro néven ismert cukorkát pedig a mai napig gyártják. Brunner Gyula az Első Szabadkai Cukorka és Csokoládé Gyárat alapította 1904-ben. Mauthner Ödön 1847-ben alapított céget Budapesten. Magáru előállításával és forgalmazásával foglalkozott. A cég rendkívül sikeres volt, Közép-Európa nagy területeit meghódította, a 20. század 30-as éveiben Pozsonyban, Aradon, Krakkóban, Bécsben, Meranóban voltak fiókintézetei. Jugoszláviai központját 1925-ben nyitotta meg Újvidéken, ennek kirendeltségét Szabadkán, majd 1927-ben a központ Szabatkára költözött. 1940-ben 6 szódagyár működött a városban. Jeget készített a Hartmann és Conen Vágóhid külön üzemrészlegét képező Nizza. A Dégé Likörgyár (Dege, fabrika likera) gyümölcslepárló volt, likórt, rumot és konyakot is készített, 1921-től működött, tulajdonosa Dér Gyula. Már a háborús időkre, 1942-re tehető egy élelmiszergyár-konzervgyár

megalakulása, melynek tulajdonosai a Baross Szövetségi Tagok – Baross Export néven működtették, a háború befejeztével a Vojvodina nevet veszi fel. A hadsereg ellátását végezte, lekvárokat, ízeket készített, zöldségfélék feldolgozásával és tartósításával foglalkozott.

Lebensmittelindustrie

Zusammenfassung

Von allen Industriezweigen in Vojvodina war die Lebensmittelindustrie der wichtigste. In Subotica war die Situation ähnlich. Folgende Fabriken gab es: Schlachtereien und Fleischwarenfabriken, Fischverarbeitungswerke, Mühlen, Samenproduktion, Schokoladen- und Bonbonfabrik, Sodawasser- und Eisvorbereitung (Betriebe für Spiritus- und Stärkeproduktion sind im Rahmen der chemischen Industrie vorgestellt). Die traditionell gut entwickelte Viehzucht machte eine gute Rohstoffbasis zur Entwicklung der Schlachtindustrie des XIX. Jahrhunderts in Subotica aus. In der Wirtschaftsgeschichte dieses Gebietes hat die Firma "Hartmann és Conen r.t." einen hervorragenden und wichtigen Platz eingenommen. Ihre einflussreiche Gründer und der enge Kreis der Aktionäre spielten eine bedeutende Rolle in dem gesellschaftlichen Leben der Stadt. Mit ihrer Tätigkeit hat diese Fabrik in den 80-er Jahren des XIX. Jahrhunderts als Handelsgesellschaft begonnen. In kurzer Zeit hat sie sich zur Aktiengesellschaft verwandelt. Als solche bestand die Firma, mit Namenwechsel zwischendurch, auch in der Zwischenkriegs- und Kriegsperiode bis zu dem Jahre 1945, als sie ins staatliche Besitz übergegangen ist und im Jahre 1946 den Namen "29. Novembar" erhielt. Zwei Generationen der Familien Hartmann und Conen arbeiteten seit den 80-er Jahren des XIX. Jh-s bis 1945. auf dem Aufbau und Entwicklung dieser grossen Exportfirma und Schlachtereier. Es sind nur 60 Jahre vergangen von der Zeit als die Väter, Rafael Hartmann und Wilim Conen in damalige "Szabatka" gekommen und einflussreich geworden sind, ihren Söhnen József Hartmann und Wilim Conen Jakobčić die Firma und das ganze Familienbesitztum hintergelassen haben, bis zu dem Krieg, nach dem ihnen durch die an die Macht gekommenen kommunistischen Regime alles weggenommen wurde.

Einen kürzeren Zeitabschnitt arbeitete die erste Salamifabrik in Subotica "Prva subotička fabrika salama". Der Beispiel des Salamifabrikbesitzers Gyula Korhec- "Tvornica salame Korhec", dessen Aufstieg vom Metzgergesellen, Fleischermeister bis zu dem Besitzer einer Schlachtereierindustrie, einem reichen Geschäftsmann, der diesen Weg in 10 Jahren gegangen hat, zeigt uns wie talentiert er als Unternehmer war. Die nächsten Firmen befassten sich mit Viehexport: "Hermann Baruch i sin" von Friedrich (Frígyes) Pullmann, Vojislav Kovač, Faragó Béla; "Armin Hermann" und eine Reihe von Schweinexporteure: Székely Beno, Ivan Sekelj, Julije Korhec, "Adrija" von Nikola Djordjević, Vasa Rajković, "Jugo-export" von Mirko Guttman, Erne Pressburger, Kemény Imre; "Preradović d.d. Zagreb"- Gesellschaft, die ihre Filiale in Subotica hatte. Salamon Gingold hat die Fischkonservenfabrik "Gingold Salamon, tvornica ribljih konzervi" gegründet, welche in dieser Kategorie in Subotica und ihrer Gegend die einzige war. Durch familiäre Beziehungen erreichte die Firma auch weitere Märkte im In- und Ausland. Seit dem Jahre 1935. hat die Leitung der Fabrik der Sohn des Gründers übernommen.

Die Landwirtschaft, besonders der Weizenanbau, ermöglichte die Entwicklung der Müllerei in Subotica. Schon in ersten 10 Jahren nach dem Ausgleich kam es zur Überdimensionierung der Müllerindustrie. Die Besitzer der ersten Dambfmühlen in der Stadt waren die Brüder Horowicz, Lajoš Antunović-seine Mühle ist am Eingang in Dudova šuma gestanden (der Stadtpark) und ist im Feuer vor dem I. Weltkrieg zugrunde gegangen und Jovan Djordjević, der seine Mühle im Jahre 1873. in der Strasse Nr.26 aufgebaut hat. Im Jahre 1874. gab es in Subotica 75 Trockenmühlen und 11 Windmühlen. In Mali Bajmok steht noch heute das Gebäude der einzig übriggebliebenen Windmühle, aufgebaut im Jahre 1867. Die erste Mülleraktiengesellschaft wurde 1862. gegründet, war aber kurzfristig. Die steigende Zahl der Dampfmühlen (8 im Jahre 1889. und 13 im Jahre 1892.) hat die Entwicklung der Müllerindustrie in Subotica angedeutet. In der Innenstadt gab es 1906. eine elektrische Mühle und 8 Dampfmühlen. Ende des I. Weltkrieges gab es 12 Mühlen. In dem Zeitraum 1919-1923 wurde der Mehlausfuhr unterstützt, dann kam es 1923, 1924. zur Stagnation, die sich später in eine Krisis verwandelt hat. 1925. gab es insgesamt 13 Mühlen mit höchster Kapazität von 218 Tonnen pro Tag. "Gornjebačko udruženo paromlinsko d.d." und "Margit d.d." sind die zwei

grössten Mühlen der Zwischenkriegsperiode gewesen (ausländisches, grossteils ungarisches Kapital vorhanden).

Die bedeutendste Bäckerei war "Marija Terezija, tvornica hleba d.d.", die aus der Firma "Mária Terézia kenyérgyár r.t." entstanden ist. Zu der Aktiengesellschaft gehörten auch fremde Staatsbürger. József Ruff ist der Gründer einer der bekanntesten Bonbon- und Schokoladenfabrik Jugoslawiens in der Vorkriegsperiode. Seine Karamellen waren besonders beliebt auf dem damaligen Markte, und Negro-Bonbons gibt es auch heute noch. Julije Brumer ist der Gründer der ersten Bonbon- und Schokoladenfabrik "Első szabadkai cukorka és csokoládé gyár" im Jahre 1904. Edmund Mauthners Firma ist im Jahre 1874 in Budapest gegründet. Sie befasste sich mit Handel und Herstellung von Samenware. Sie war sehr erfolgreich, verbreitete sich in ganze Mitteleuropa. In den 30-er Jahren hatte Filialen in Bratislava, Arad, Krakow, Merano, Wien und Budapest. Die Zentrale befand sich seit 1925. in Novi Sad, hatte eine Filiale in Subotica, im Jahre 1927. wurde der Sitz in Subotica übertragen.

Im Jahre 1940. gab es 6 Werkstätte für Sodawasserherstellung. Eis wurde in folgenden Firmen erzeugt: "Nizza"- ein Sonderbetrieb des Schlachthofes "Hartman i Kone". Die Likörfabrik "fabrika likera" befasste sich mit Fruchtdestillation, fabrizierte Likör, Rum und Kognak. Arbeitete bis 1921. Gyula Dér war der Besitzer. Im Jahre 1942. ist eine Konservenfabrik im Besitze der ungarischen Gesellschaft "Baross Szövetségi tagok – Baross Export" gegründet. Nach dem Krieg trug sie den Namen "Vojvodina". Fabrizierte verschiedene Marmeladen, konservierte Gemüse für die Bedürfnisse der Armee.

→